

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М. П. ДРАГОМАНОВА

На правах рукопису

Савенко Олександр Олександрович

УДК 374

**ЕКОНОМІЧНА ПІДГОТОВКА УЧНІВ
У ПОЗАШКІЛЬНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ**

13.00.02 – теорія і методика трудового навчання

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Науковий керівник
доктор педагогічних наук, доцент
Биковська Олена Володимирівна

Київ – 2011

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ І. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ЕКОНОМІЧНОЇ ПІДГОТОВКИ УЧНІВ	11
1.1. Економічна підготовка як система.....	11
1.2. Умови економічної підготовки учнів у навчальних закладах	33
Висновки до I розділу	56
РОЗДІЛ ІІ. УДОСКОНАЛЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНИХ УМОВ ЕКОНОМІЧНОЇ ПІДГОТОВКИ УЧНІВ У ПОЗАШКІЛЬНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ	59
2.1. Модернізація змісту економічної освіти у позашкільних навчальних закладах	59
2.2. Удосконалення форм і методів економічної підготовки учнів у позашкільних навчальних закладах	85
Висновки до ІІ розділу	110
РОЗДІЛ ІІІ. ОРГАНІЗАЦІЯ ТА РЕЗУЛЬТАТИ ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ	117
3.1. Формування економічної компетентності учнів у позашкільних навчальних закладах України	117
3.2. Експериментальна перевірка сформованості економічної компетентності учнів позашкільних навчальних закладів ..	136
Висновки до ІІІ розділу	166
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ	171
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	174

ВСТУП

Актуальність теми. У нових соціально-економічних умовах розвиток економічної сфери суспільства значною мірою зумовлений характером життєдіяльності людини, її економічним світоглядом, соціально відповідальною поведінкою. Знання і соціальна відповідальність стають головними чинниками життєдіяльності людини як творчого працівника, споживача і члена суспільства. У результаті актуалізується проблема підготовки нового типу працівників як економічно активних членів суспільства, здатних практично реалізувати стратегію сталого економічного, соціального і духовного розвитку України для забезпечення високого рівня життя народу. Ефективне вирішення даного завдання передбачає створення системи безперервної економічної підготовки населення.

Особливого значення в економічній освіті набуває економічна підготовка учнів у навчальних закладах різних типів, основними складовими якої є економічне навчання та виховання. Виникає об'єктивна необхідність підготовки учнів до життя і професійно-трудової діяльності в умовах становлення та розвитку ринкової економіки. При цьому позашкільні та загальноосвітні навчальні заклади є соціальними інституціями, які повинні сприяти тому, щоб економічна підготовка допомагала учням набутти досвіду самостійного прийняття рішень в різних економічних ситуаціях, формувати навички застосування економічних знань, розуміти сутність економічних подій і явищ тощо.

Аналіз наукових і методичних джерел з питань економічної підготовки учнів засвідчує наявність досліджень різних її аспектів. Так, методологічні засади педагогічної теорії, теоретичне осмислення економічної підготовки, наукові підходи до виховання суспільно активної особистості в сучасних умовах обґрунтовані в працях В. Андрущенка, І. Беха, М. Боришевського, М. Вачевського, С. Гончаренка, І. Зязюна, В. Кременя, В. Мадзігона, О. Падалки, М. Солдатенка, О. Шпака та ін.

Теоретичні та практичні проблеми економічної освіти та виховання учнів закладені і активно досліджувалися А. Макаренком, В. Сухомлинським.

Дослідження сучасних підходів до економічної підготовки, економічної освіти, навчання та виховання знайшли своє відображення в роботах О. Аменда, О. Варецької, М. Вачевського, І. Кона, В. Крутецького, В. Маздігона, А. Нісімчука, В. Оржеховської, О. Павелків, О. Падалки, Н. Побірченко, І. Прокопенка, І. Сасової, А. Сиротенка, Л. Чеботарьової, Д. Фельдштейна, О. Шпака та ін.

Теоретико-методичні основи позашкільної освіти досліджували й розробляли у своїх педагогічних працях Л. Балясна, О. Биковська, В. Вербицький, Б. Кобзар, Г. Ковганич, М. Коваль, О. Литовченко, В. Мадзігон, І. Мельникова, Г. Пустовіт, О. Семенов, А. Сиротенко, Т. Сущенко та ін.

Загальні проблеми творчої діяльності учнів як основи розуміння сутності соціальних та економічних подій і явищ розкрито в роботах учених-психологів Л. Виготського, Г. Костюка, О. Леонтьєва, В. Моргуна, В. М'ясищева, К. Платонова, С. Рубінштейна та ін.

Дослідженню шляхів та методів здійснення економічної освіти, навчання та виховання учнів у процесі вивчення загальноосвітніх предметів присвячена значна кількість праць. Так, у роботах А. Баркло, Л. Денисенко, Д. Тхоржевського розкрито особливості економічної підготовки учнів загальноосвітніх шкіл у процесі трудового навчання; у працях О. Кравчука, Л. Ла, З. Левчука, Н. Мельникової – реалізації завдань економічної підготовки учнів у процесі вивчення математики та фізики; Б. Юсумбасаєва – біології; А. Сиротенка – географії; Л. Чеботарьової – предметів шкільного освітнього компонента та ін.

Проблема підготовки учнів до підприємницької діяльності знайшла відображення у працях В. Дрижака, Д. Закатнова, Ю. Кирильчука, С. Лукаша, О. Павелків, Н. Пасічник, Н. Побірченко, К. Старченка, О. Тополь; зміст та

методи здійснення економічної освіти у процесі вивчення відповідних курсів – О. Камишанченко, Л. Мачулко та ін.

У процесі аналізу широкого кола літературних джерел не вдалося виявити досліджень та наукових праць, в яких би висвітлювалися питання економічної підготовки безпосередньо в позашкільному навчальному закладі. Тому актуальність даної проблеми, її важливе значення для педагогічної теорії і практики зумовили вибір теми дисертаційного дослідження **“Економічна підготовка учнів у позашкільних навчальних закладах”**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження пов'язано з Програмою розвитку позашкільних навчальних закладів на 2002–2008 рр., затвердженою Постановою Кабінету Міністрів України від 28 березня 2002 р. № 378 і Державною цільовою соціальною програмою розвитку позашкільної освіти на період до 2014 року, затвердженою Постановою Кабінету Міністрів України від 27 серпня 2010 р. № 785 та здійснено відповідно до плану науково-дослідної роботи Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (протокол № 5 від 28 січня 2004 р.).

Дана наукова робота пов'язана з дослідженням “Теоретико-методичні основи позашкільної освіти в Україні” (державний реєстраційний номер 0108U011032), що проводилося відповідно до Розпорядження Президента України “Про надання грантів Президента України для підтримки наукових досліджень молодих учених” від 26 червня 2008 р. № 207/2008–рп за підтримки Державного фонду фундаментальних досліджень.

Тему дисертаційного дослідження затверджено Вченою радою Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (протокол № 8 від 01 березня 2010 року) та узгоджено в Міжвідомчій раді з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 5 від 15 червня 2010 року).

Мета дослідження: теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити соціально-педагогічні умови економічної підготовки учнів у позашкільних навчальних закладах.

Відповідно до мети визначені такі **завдання дослідження:**

1. Проаналізувати проблему економічної підготовки учнів у теорії та педагогічній практиці.
2. Визначити соціально-педагогічні умови економічної підготовки учнів у позашкільних навчальних закладах.
3. Розкрити компоненти та показники економічної компетентності учнів позашкільних навчальних закладів.
4. Експериментально перевірити ефективність соціально-педагогічних умов економічної підготовки учнів у позашкільних навчальних закладах.

Об'єкт дослідження: економічна підготовка учнів.

Предмет дослідження: соціально-педагогічні умови економічної підготовки учнів у позашкільних навчальних закладах.

Гіпотеза дослідження полягає в тому, що економічна підготовка учнів у позашкільних навчальних закладах буде ефективнішою, якщо здійснюватиметься з дотриманням певних науково-обґрунтованих соціально-педагогічних умов, передусім стосовно:

- визначення і реалізації принципів, мети і завдань відповідно до сучасної соціально-економічної ситуації;
- розробки змісту, ефективних форм і методів, спрямованих на послідовне формування економічної компетентності особистості учня.

Методологічною основою дослідження є загальнонаукові підходи (системний, аксіологічний, особистісно-орієнтований, діяльнісний, компетентнісний), які забезпечують створення умов для формування економічної компетентності учнів; наукові положення фундаментальних психолого-педагогічних досліджень з економічної підготовки учнів; концептуальні основи розвитку економічної освіти в Україні.

Теоретичну основу дослідження становлять педагогічні засади виховання соціально-активної, відповідальної особистості (В. Андрущенко, І. Бех, І. Зязюн, В. Кремень, В. Мадзігон, О. Падалка, М. Солдатенко та ін.); психологічні механізми розвитку особистості та формування соціальних цінностей (Л. Виготський, Г. Костюк, О. Леонт'єв, В. М'ясищев, К. Платонов, С. Рубінштейн та ін.); фундаментальні положення і прикладні розробки з питань економічної підготовки, трудового і професійного навчання учнів (В. Андрияшин, О. Варецька, Ю. Васильєв, М. Вачевський, А. Вихрущ, П. Дмитренко, М. Корець, Т. Кудрявцев, Г. Левченко, В. Мадзігон, О. Падалка, В. Рибалка, В. Сидоренко, Г. Терещук, Д. Тхоржевський, О. Шпак та ін.); концептуальні положення і висновки щодо організації позашкільної освіти, навчально-виховного процесу в позашкільних навчальних закладах (Л. Балясна, О. Биковська, В. Вербицький, Б. Кобзар, Г. Ковганич, М. Коваль, О. Литовченко, В. Мадзігон, І. Мельникова, Г. Пустовіт, О. Семенов, А. Сиротенко, Т. Сущенко та ін.); теоретичні основи компетентісного підходу (О. Биковська, І. Єрмаков, Н. Лавриченко, О. Локшина, О. Овчарук, Л. Паращенко, О. Пометун та ін.); законодавчі основи щодо освіти, відображені в законах України “Про освіту”, “Про позашкільну освіту”, “Про загальну середню освіту”, Національній доктрині розвитку освіти, Концепції розвитку економічної освіти в Україні, Концепції позашкільної освіти та виховання тощо.

У дисертаційній роботі використані такі **методи дослідження**:

теоретичні: аналіз психолого-педагогічної, економічної, філософської, соціологічної літератури для з'ясування стану розробленості проблеми економічної підготовки учнів на теоретичному рівні; визначення концептуальних основ економічної освіти, навчання та виховання; контент-аналіз змісту програм з основ економіки; вивчення та узагальнення досвіду навчальних закладів з організації економічної підготовки;

емпіричні: діагностичні (анкетування, інтерв'ювання, експертне оцінювання для визначення рівнів сформованості економічної компетентності учнів); педагогічний експеримент для перевірки ефективності соціально-педагогічних умов економічної підготовки; аналіз результатів педагогічного експерименту методами математичної статистики.

Дослідження проводилося протягом 2006–2011 рр. і включало такі три етапи:

На першому етапі (2006–2007 рр.) вивчався стан економічної підготовки учнів у теорії та педагогічній практиці; визначено об'єкт, предмет, мету, гіпотезу дослідження, уточнювалися його завдання та методи; розроблено програму дослідження, визначено експериментальні бази, обґрунтовано якісний та кількісний склад учасників експериментальної роботи, методику проведення констатувального етапу експерименту.

На другому етапі (2007–2008 рр.) проведено констатувальний етап експерименту; вивчався досвід організації економічної підготовки учнів у позашкільних і загальноосвітніх навчальних закладах; уточнювалася гіпотеза та методи формування етапу експерименту; розроблялися і реалізовувалися соціально-педагогічні умови економічної підготовки в позашкільних навчальних закладах.

На третьому етапі (2008–2011 рр.) здійснювалася перевірка ефективності соціально-педагогічних умов економічної підготовки учнів у позашкільних навчальних закладах; проводилася обробка, аналіз і узагальнення одержаних експериментальних даних, опис та інтерпретація матеріалів дослідження, формулювалися загальні висновки та оформлялися результати дослідження.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що:

вперше здійснено теоретико-методичне обґрунтування економічної підготовки учнів у позашкільних навчальних закладах; визначено сутність понять “економічна підготовка учнів позашкільних навчальних закладів”, “економічна компетентність учня”; розроблено структуру соціально-

педагогічних умов економічної підготовки учнів за компонентами (концептуальний, технологічний, організаційний); розкрито компоненти економічної компетентності учнів позашкільних навчальних закладів (пізнавальний, ціннісно-мотиваційний та діяльнісно-поведінковий);

удосконалено сутність понять “економічна освіта”, “економічне навчання”, “економічне виховання”; теоретичні основи економічної підготовки; зміст, форми і методи економічної освіти, навчання та виховання; концептуальні положення соціально-економічної практики учнів;

дістали подальший розвиток основні положення позашкільної освіти і підходи до організації навчально-виховного процесу в позашкільних навчальних закладах; розробки навчальних програм у позашкільних навчальних закладах.

Практичне значення одержаних результатів полягає в розробці і впровадженні в навчально-виховний процес позашкільних навчальних закладів навчальних програм та методичних рекомендацій з економічної підготовки учнів, проектів економічного спрямування.

Матеріали дослідження можуть використовуватися в системі позашкільної освіти педагогічними працівниками позашкільних навчальних закладів, а також викладачами та студентами вищих педагогічних навчальних закладів, інститутів післядипломної педагогічної освіти, спеціалістами органів управління освіти і науки, молоді та спорту, іншими спеціалістами у сфері позашкільної освіти.

Впровадження результатів дослідження. Теоретичні положення та практичні рекомендації впроваджено у навчально-виховний процес Центру позашкільної роботи “Північне сяйво” м. Києва (довідка № 56 від 25 лютого 2011 р.), Центру творчості дітей та юнацтва “Шевченківець” м. Києва (довідка № 40 від 24 лютого 2011 р.), Кіровоградського обласного центру дитячої та юнацької творчості (довідка № 274 від 05 жовтня 2010 р.), Рівненського міського Палацу дітей та молоді (довідка № 02-14/46 від 24 лютого 2011 р.), Інституту екології економіки і права (довідка № 530 від

22 лютого 2011 р.), Краківського молодіжного центру ім. Генріка Йордана (довідка від 22 лютого 2011 р.).

Автор дослідження особисто брав участь в апробації та практичній реалізації розроблених положень та рекомендацій, працюючи викладачем в Інституті екології економіки і права та Центрі позашкільної роботи “Північне саяво” м. Києва.

Апробація результатів дисертаційного дослідження здійснювалися шляхом обговорення основних положень та результатів дослідження на науково-практичних конференціях різного рівня: міжнародних “Наукова еліта як соціально-економічний фактор розвитку держав в умовах глобалізації” (Київ, 2010), “Громадянське виховання: сучасні аспекти розвитку” (Київ, 2009), “Науково-методичне забезпечення позашкільної освіти: теорія і практика” (Київ, 2008), “Формування у дітей і молоді культури здоров’я (фізичного, психічного, духовного) засобами позашкільної освіти” (Київ, 2007); всеукраїнських “Університет – позашкільний навчальний заклад – загальноосвітній навчальний заклад” (Київ, 2010), “Теоретико-методичні основи виховання творчої особистості учнів в умовах позашкільних навчальних закладів” (Київ, 2006); на засіданнях науково-дослідної лабораторії теорії та методики позашкільної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова тощо.

Публікації. Основні результати дослідження викладено в 7 наукових та навчально-методичних працях, серед яких 5 – одноосібні статті у наукових фахових виданнях, затверджених ВАК України, 1 – навчальна програма, 1 – тези конференцій.

РОЗДІЛ І

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ЕКОНОМІЧНОЇ ПІДГОТОВКИ УЧНІВ

1.1. Економічна підготовка як система

Соціально-економічні зміни, що відбулися протягом останніх років в Україні, потребують формування економічної компетентності нації взагалі та перегляду місця і ролі економічної освіти особистості зокрема. Особливо актуальним сьогодні стає виховання людини, яка на основі набутих економічних знань буде здатною усвідомлювати своє місце в економічних процесах суспільства, опрацьовувати й аналізувати економічну інформацію, орієнтуватися в економічних програмах уряду, виконувати основні економічні ролі, вступати в цивілізовані відносини і приймати економічно виважені рішення як для самореалізації в професійному і особистісному планах, так і в інтересах суспільства.

Наведене вище обумовлює необхідність перегляду традиційних та впровадження нових напрямів, змісту та форм підготовки учнів до життя, подальшої освіти та трудової діяльності. До числа пріоритетних напрямів роботи системи освіти можна віднести здійснення економічної підготовки учнів.

У цьому контексті можна стверджувати, що теорія та практика здійснення економічної підготовки учнів є сьогодні актуальним напрямом психолого-педагогічних досліджень.

Важливим елементом професійної підготовки, на думку О. Шпака [273, с. 3], є економічна підготовка та освіта педагогічних кадрів. Сутність економічної освіти майбутнього вчителя він визначає як формування “чітких уявлень про наукові закономірності розвитку ринкової економіки, особливості ринкових відносин, цілеспрямоване формування економічних знань, високої організованості та творчої ініціативи, вмілого, дбайливого ставлення до навколишнього середовища, вироблення звички

практично використовувати економічні знання у навчально-виховному процесі” початкової ланки.

Економічна підготовка педагогічних кадрів, у концепції О. Шпака, “з одного боку, повинна бути спрямована на формування світогляду, переконаності і суспільно-політичної активності студентської молоді та виступати як відносно самостійний напрям діяльності вищого закладу освіти з формування економічних рис особистості, а з іншого – бути складовою загального та професійного навчання, підготовки членів суспільства до активної економічної діяльності”. Як цілісне педагогічне утворення вона розглядається науковцем у трьох аспектах: теоретичному, практичному й методичному. Структурно вона являє собою трирівневу систему, яка передбачає економічну освіту й виховання школярів (пропедевтичний рівень), вузівську підготовку (формувальний рівень) і післядипломну освіту (коригувальний рівень) [271]. Кожен з рівнів забезпечує безперервність.

Проблема економічної підготовки учнів не є принципово новою для вітчизняної педагогічної науки.

Перші цілеспрямовані заходи щодо впровадження економічної освіти, навчання та виховання учнів в Україні в радянський період розпочалися після прийняття у 1922 р. “Кодексу законів про народну освіту УСРР”. Згідно із цим законодавчим актом усі типи дитячих навчальних закладів повинні були одержати земельні ділянки та експлуатувати їх на засадах виробничих колективів, що потребувало наявності в учнів певних економічних знань та умінь.

Такі шкільні виробничі колективи мали всі права кооперативних об’єднань та користувалися наданими їм пільгами. Діючи на таких засадах, учнівські виробничі колективи ставили за мету матеріальне забезпечення своїх членів і організацію товарного фонду, збільшення обігових коштів на підтримку навчально-виховного процесу.

Організація трудової діяльності учнів у формі споживчих кооперативів створювала умови для впровадження госпрозрахунку,

самоокупності, вдосконалення системи дитячого самоврядування, виховувала такі якості, як відповідальність, поміркованість, діловитість, вміння працювати в колективі, раціонально організовувати свою роботу тощо. Аналіз результатів здійснення у 1920-х рр. економічної освіти, навчання та виховання учнів як складового елемента їх навчально-практичної діяльності дозволив сформулювати висновок про існування прямої залежності між педагогічною й економічною доцільністю праці.

Теоретичні та практичні проблеми економічного виховання та освіти учнів активно досліджувалися П. Блонським [15], А. Макаренком [118], Т. Шацьким [266]. Вони зокрема виявили педагогічно доцільні форми та методи зв'язку навчання з продуктивною працею; обґрунтували психолого-педагогічні основи трудового виховання, роль і педагогічну значущість для нього чітко окреслених організаційних і планових аспектів (П. Блонський); підтвердили необхідність формування в учнів економічно значущих рис особистості: планування колективної та самостійної праці, оцінка її ефективності, прогнозування результатів праці на основі економічного аналізу, спостережливості, розважливості, організованості, розсудливості в праці (Т.Шацький) визначили зміст понять “індустріальне виховання” (П. Блонський) та “господарче виховання” (А. Макаренко) тощо.

Раціональна економічна і господарська діяльність, одержання прибутку були для А. Макаренка засобами створення кращих умов виховання та навчання, підготовки вихованців до життя й праці в суспільстві, де б вони могли посісти гідне місце.

Особливістю економічного виховання в педагогічній системі А. Макаренка було те, що не знання про способи господарювання та виробництва перетворювалися у вміння та навички, а навпаки – в процесі економічної діяльності отримані вихованцями вміння та навички трансформувалися у певні знання з питань економіки.

Слід відзначити, що, на думку А. Макаренка, виховання громадянина – це “виховання його майбутнього життєвого рівня, його добробуту” [117]. Для

досягнення цієї мети вирішувалися такі завдання, як засвоєння вихованцями економічних знань; розвиток економічного мислення, вміння орієнтуватися в складних суспільно-економічних ситуаціях; виховання готовності до економічної діяльності; створення умов для самореалізації особистості як економічно активного члена суспільства. А. Макаренко справедливо вважав, що різні види економічної діяльності перебувають у взаємодії, доповнюють один одного, створюючи цілісну систему навчання та виховання: навчальна робота сприяє засвоєнню теорії і практики взаємодії основних законів суспільства та природи, оволодінню прийомами економічного мислення; суспільно корисна праця формує вміння приймати економічно доцільні рішення.

На думку педагога, кишенькові гроші й заробітна плата стимулюють вихованців до навчання та гарної поведінки, сприяють формуванню вміння орієнтуватися в життєвих ситуаціях, ощадливості, вчать будувати свій бюджет, раціонально задовольняти свої потреби. Зокрема, основною метою надання кишенькових грошей було навчити колоністів “керувати грошима”, при цьому гроші видавалися диференційовано, що стимулювало підлітків до кращої роботи й поведінки. За гарне навчання вихованців та робітфаківців заохочували додатковими стипендіями. Заробітна плата комунарів забезпечувала вихованцям певний рівень життя після закінчення закладу та стимулювала продуктивність їхньої праці, підвищувала в них відповідальність і матеріальну зацікавленість.

Засобами економічного виховання, які використовував у своїй діяльності А. Макаренко, були показники ефективної економічної діяльності навчально-виховних закладів та підприємств. Найкращим педагогом він вважав госпрозрахунок, найбільш дієвими методами виховання – заохочення та матеріальне стимулювання.

У згаданий період економічна освіта та виховання учнів здійснювалися переважно в процесі їх трудової підготовки. Після прийняття у 1937 р. Народним комісаріатом освіти УРСР рішення № 309 “Про скасування

викладання праці як самостійного предмета” [246], економічну підготовку учнів було фактично припинено.

Позитивні зрушення за цим напрямом намітилися лише з прийняттям у 1958 р. Закону “Про зміцнення зв’язку школи з життям і подальший розвиток системи народної освіти в СРСР ” [247].

Згаданий вище закон передбачав не лише здійснення економічної підготовки учнів, але й сприяв упровадженню нових організаційних форм їх трудової діяльності (навчально-виробничі бригад, табори праці та відпочинку, міжшкільні навчально-виробничі комбінати, шкільні лісництва і таке інше), що мали значний потенціал щодо розвитку економічної активності.

Слід зазначити, що саме на початку 1960-х рр. економічна освіта й виховання учнів вирізнялися в самостійний напрям педагогічних досліджень. Проте здійснювалися вони, як правило, в руслі вирішення глобального завдання покращення економічної підготовки трудящих, яке численними постановами ставили партія та уряд протягом 60–80-х рр. У цей період набув поширення термін “економічна підготовка учнів”, який поєднував їх економічне виховання та економічну освіту.

У педагогічних дослідженнях того часу економічну освіту й виховання розглядали як важливу складову частину комуністичного виховання учнів, що не могло не відбитися на її заідеологізованості й визначило недоцільність екстраполяції значної частки їх теоретико-практичних результатів на змінені соціально-економічні умови. Проте протягом 60–80-х рр. було виконано значну кількість теоретичних досліджень, спрямованих на визначення психолого-педагогічних засад економічної підготовки молоді, які не втратили своєї актуальності і в наш час. У згаданий період набули певного поширення різноманітні форми економічної підготовки учнів загальноосвітніх шкіл. Економічна підготовка здійснювалася не в процесі вивчення окремого предмета, а в альтернативних формах навчально-виховної роботи з школярами (в процесі вивчення

окремих предметів, у позаурочній та позакласній діяльності та ін.).

Серед досліджень проблем економічного виховання в період 60–80-х рр. слід відзначити роботи Л. Пономарьова і Л. Епштейна, в яких економічне виховання розглядалося як визначальний фактор розвитку народного господарства, необхідна умова наукової організації виробництва і становлення економічної культури, важливий засіб формування сумлінного ставлення до праці [176].

У дослідженнях Л. Бляхмана [16], І. Іткіна [74], В. Попова [177] було обґрунтовано поняття “економічне мислення”, розкрито його сутність, специфіку і структуру; визначено критерії, які дають можливість визначати рівні розвитку економічного мислення (глибина пізнання, історичність, науковість, масштабність, критичність, гнучкість, конкретність; визначено фактори, що сприяють економічному розвитку особистості (сім’я, школа, економічні відносини в суспільстві тощо).

Крім того, П. Бунічем, І. Китовим [82], К. Платоновим [170], В. Феофановим [254] було висунуто пропозицію щодо доцільності виділення особливої галузі знань на межі економіки і психології, спрямованої на дослідження закономірностей розвитку економічної свідомості людини.

Дослідження, які було здійснено у 60–80-х рр., відіграли в цілому позитивну роль у становленні теорії та практики економічної підготовки учнів. Зокрема з’явилась низка психолого-педагогічних досліджень з питань організації економічної освіти і виховання учнів, було надруковано збірники наукових праць з даної проблематики та захищено декілька дисертаційних досліджень з проблем економічної підготовки учнів (М. Малишев [121], І. Смолюк [226], М. Юркова та ін.).

В 70–80-х рр. було реалізовано перші спроби впровадження до змісту загальноосвітньої підготовки учнів систематизованого навчального матеріалу, спрямованого на формування системи економічних знань та умінь. З причини статичності навчальних планів шкіл його передбачалося реалізовувати в процесі вивчення відповідних факультативних курсів.

Слід відмітити, що в 70–80-х рр. було розроблено декілька експериментальних програм факультативних курсів економічної спрямованості, проте помітного поширення вони не одержали.

У цей період економічну підготовку часто розглядали в контексті трудової підготовки учнів, і значна кількість педагогічних досліджень за цією проблемою (Ю. Васильєв [23], В. Розов [207], Д. Тхоржевський [246], О. Шпак [270] та ін.) була пов'язаною з трудовим, трудовим допрофесійним (професійним) навчанням. Як результат, було розроблено теоретичну модель системи економічної підготовки учнів середньої та старшої школи у процесі трудового навчання. Вона реалізовувалася не лише на відповідних уроках, але й у відповідній позаурочній діяльності учнів (виробничі екскурсії та виробнича практика, суспільно корисна праця і т. ін.). До програм з трудового профільного, допрофесійного та професійного навчання старшокласників було включено розділи, присвячені основам економіки та організації виробництва.

Можна стверджувати, що одним з головних теоретико-методологічних здобутків педагогічної науки в згаданий період в аспекті економічної підготовки учнів стала теза щодо необхідності її реалізації на фоні реальної навчально-практичної діяльності учнів економічного характеру. Багато дослідників цієї проблеми (О. Попов [177], І. Прокопенко [188], І. Сасова [215] тощо) вважали, що визначальною передумовою виявлення цілей і завдань економічної освіти, навчання та виховання учнів повинна стати саме їх практична діяльність економічного спрямування.

Особливості економічної освіти та економічного виховання учнів загальноосвітніх шкіл в умовах реформування планової економіки було висвітлено в роботах А. Абрамова, Л. Куракова, А. Сиротенка, Б. Шемякіна та інших вчених.

У цей період П. Атутовим, Є. Верещаком, Ю. Гільбухом, Г. Левченком, В. Мадзігоном, В. Оржеховською, О. Шпаком та іншими вченими досліджувалися особливості здійснення економічної підготовки

учнів у процесі суспільно-корисної праці, роботи у шкільних кооперативах, учнівських виробничих бригадах і т. ін.

У ряді робіт О. Кондратенкова, В. Коровкіна, А. Нісімчука було розкрито особливості економічної освіти та економічного виховання учнів сільських шкіл в процесі трудової підготовки. Результати згаданих досліджень підтвердили припущення про те, що навчально-практична діяльність відповідної спрямованості, за умови дотримання відповідних організаційно-педагогічних умов (раціональний добір об'єктів праці; залучення учнів до планування навчально-практичної діяльності; використання об'єктів праці як засобу закріплення знань, умінь і навичок та стимулу для оволодіння новими знаннями тощо) є дієвим засобом активізації економічної підготовки учнів.

Набув певного поширення і такий напрям здійснення економічної підготовки учнів, як використання відповідного навчального матеріалу загальноосвітніх предметів. У роботах Ю. Васильєва [23], Л. Мельникової [126], І. Сасової [214], О. Шпака [270] та інших дослідників були висвітлені загальні підходи до здійснення економічної освіти, навчання та виховання учнів під час викладання окремих загальноосвітніх предметів, визначено їх потенціал у плані реалізації завдань економічної підготовки.

Зокрема О. Амендом, І. Сасовою та іншими дослідниками було визначено перелік економічних понять, які могли бути засвоєними учнями неповної середньої школи за рахунок реалізації міжпредметних зв'язків [4].

У радянській школі економічна підготовка учнів розглядалася як важлива складова комуністичного виховання, що не могло не впливати на визначення її мети та завдань. Так, економічне виховання передбачало формування в учнів "...потреб, інтересів, стилю мислення, поведінки та діяльності, які відповідають принципам та нормам соціалістичного господарювання" [206 с.15]. Відповідно, економічну освіту було спрямовано на формування в учнів мінімуму економічних знань та умінь, які б "...дозволяли молодим людям розуміти економічну політику партії, переваги

соціалістичного устрою над капіталістичним, основи соціально-економічного розвитку своєї республіки, краю, області, міста, району” [207]. Таким чином, завдання економічної підготовки знаходилися поза площиною повсякденного життя школяра, його родини та близького оточення й були зорієнтованими на досить віддалену перспективу, тобто майбутню трудову діяльність. Іншими словами, набуті учнями знання та вміння не знаходили безпосереднього застосування ні в навчанні, ні в практичному житті.

Новаторськими для радянських часів є погляди В. Сухомлинського на економічне виховання, необхідність гармонії суспільних та індивідуальних потреб у структурі особистості. “Різноманітність праці старшокласників, – пише, зокрема, він, – важлива умова їх підготовки до свідомого вибору спеціальності. Досвід переконує також, що сили і можливість дітей набагато зростають, коли їхня праця не зводиться до розрізнених операцій, а становить собою тривалу діяльність, яка ґрунтується на цікавому задумі” [235].

Розробляючи принципи та форми організації продуктивної праці учнів, педагог виділив два аспекти: особистісний (можливість виявлення індивідуальних нахилів та здібностей) і суспільний (виробництво матеріальних цінностей для суспільства). У Павлівській середній школі було створено різновікові навчально-трудоі об’єднання, основним у діяльності яких було знайти в дитині “золоту жилку”, від якої починається розвиток індивідуальності, ланки високої продуктивності праці, змішані та сімейні екіпажі, учнівські виробничі бригади. Уже самі назви форм організації праці ознайомлюють учнів з економічними поняттями: “продуктивність праці”, “трудоі об’єднання”, “сім’я”, “виробництво”, “продуктивна праця”. Продуктивною в школі називали працю, в результаті якої виготовлений учнями продукт ставав товаром (продукція виготовлена в майстернях, навчальних кабінетах, урожай, отриманий з навчально-дослідної ділянки, продавалися). Таким чином, учні ознайолювалися з основами маркетингової діяльності. Вихованці щотижня трудилися по 4-6 годин під керівництвом учителів, колгоспників, спеціалістів; були зайняті на сезонних

роботах у колгоспі, заробляючи особисті кошти посильною працею. Зароблені власною працею кошти ставали частиною сімейного бюджету, учні вступали в прямі або опосередковані відносини із сільськогосподарським підприємством, відчуваючи себе частиною суспільства, тобто самостверджувалися. Особливістю ланки високої продуктивності праці було те, що базою для них ставало виробництво в колгоспі. Овочівниками працювали учні 4-5 класів, шовківниками – 5-8 класів, до сімейних та змішаних екіпажів трактористів і комбайнерів включалися учні 9-10 класів. Поєднання колективних та індивідуальних норм виробітку сприяло утвердженню почуття взаємоповаги, взаємодопомоги, відповідальності за доручену справу. Діти вчилися працювати в групах. Юних виробників об'єднувала не просто робота, а прагнення досягти високих матеріальних результатів.

Основною формою організації продуктивної праці учнів Павлиської школи була учнівська виробнича бригада. Така бригада складалася із старшокласників, що об'єднувалися в ланки по 10-15 учнів. Спостерігався чіткий менеджмент організації: керівництво бригадою забезпечувала рада; вищим органом самоуправління були загальні збори членів бригади; бригадири несли відповідальність за виконання навчально-виробничого плану, дотримання режиму праці, виробничої дисципліни, здійснювали облік результатів діяльності; ланкові відповідали за розподіл завдань між членами ланки.

Особливістю такого трудового об'єднання була висока продуктивність праці. У школі практикували й індивідуальні форми участі вихованців у виробництві. До закінчення школи кожен учень мав володіти вміннями з технічної справи, рослинництва, садівництва, брати участь у благоустрої села, виготовити навчальний посібник для одного з кабінетів. Це давало можливість реалізувати себе як суб'єкта економічних відносин.

З набуттям Україною незалежності та кардинальними змінами в економічному базисі українського суспільства проблема економічної

підготовки молоді набула особливої актуальності. У загальноосвітніх навчальних закладах у 10–11 класах розпочалося вивчення курсів з економіки, які за своїми завданнями, змістом та структурою наближалися до загальноосвітніх шкільних дисциплін. Протягом останніх років було створено декілька спеціалізованих середніх закладів освіти з економічною спеціалізацією (економічні ліцеї) та відкрито досить багато профільних класів у загальноосвітніх школах. Поступово впровадження навчальних курсів економічного спрямування перемістилося із старшої до середньої школи (8–9 класи). У деяких середніх професійно-технічних училищах та вищих навчальних закладах елементи економічної теорії й економіки відповідної галузі було включено до змісту підготовки студентів за спеціальностями, які безпосередньо з економікою не пов'язані. Проте, зміст економічної освіти у школах, СПТУ та вищих навчальних закладах не пов'язаний між собою і не утворює систему безперервної економічної освіти молоді.

За останні роки з'явилася низка досліджень, в яких висвітлено теоретичні та практичні аспекти реалізації безперервної освіти (В. Бондар, М. Ващенко, В. Маслов, О. Мороз тощо).

Щодо безперервності економічної освіти, то особливу увагу йому приділи видатні вчені-дослідники А. Нісімчук [143], О. Падалка [158], В. Поляков [175], І. Сасова [212] та ін.

Зокрема, В. Поляков дає таке визначення: “Економічна підготовка передбачає неперервний характер навчання, постійний рух від простого до складного, поєднання вивчення економічних проблем з оволодінням знаннями інших наук” [175].

У цілому погоджуючись з автором, можна зазначити, що воно має загальний характер і охоплює широке коло питань.

На наш погляд, точним та відповідним проблемі економічної підготовки є визначення, наведене О. Шпаком: “Економічна підготовка – це процес систематичного накопичення і поновлення економічних знань, умінь і

навичок, формування економічного мислення та культури, їх перманентної актуалізації згідно з новими змістовими та інституційними вимогами економічного середовища всередині країни та на глобальному ринку, виховання ініціативності, підприємливості, відповідальності за власну економічну поведінку, раціонального прийняття рішень з метою досягнення оптимального результату з максимальним застосуванням інтелектуального потенціалу індивідуума та оптимальними затратами наявних ресурсів” [271 с. 12].

Отже, аналізуючи стан економічної підготовки в Україні в контексті безперервності, можна виділити такі напрямки її подальшого розвитку:

економізація змісту предметів базового компонента загальної середньої освіти;

впровадження окремого загальноосвітнього курсу для середньої школи або спеціальних курсів з основ економіки, підприємництва, бізнесу тощо для середніх (старших) класів (на сьогодні вже розроблено декілька варіантів програм з економіки для 1–10 класів), позашкільних навчальних закладів;

спеціальна допрофесійна та професійна підготовка молоді в школах, фахових курсах, вищих навчальних закладах економічного профілю.

Реалізація економічної підготовки передбачає наявність відповідної інфраструктури, яка складається з основних, паралельних та додаткових структур.

До основних структур забезпечення здійснення економічної освіти належать загальноосвітні, позашкільні, професійно-технічні та вищі навчальні заклади; до паралельних – економічне навчання під час практики, підготовчі курси та відділення; до додаткових – різноманітні формальні об’єднання за інтересами (гуртки, клуби, Мала академія наук, наукові товариства учнів тощо).

Сьогодні відсутність систематичної та розгалуженої системи позашкільної освіти щодо економічної підготовки є одним з факторів, що

опосередковано впливає на підготовку майбутніх спеціалістів, рівень їх допрофільного навчання. Учні часто мають недостатньо чіткі уявлення про економіку в цілому та мету, завдання, про зміст праці фахівців з економіки зокрема. Здійснення економічної підготовки учнів у позашкільних навчальних закладах дозволило б позитивно вплинути на вирішення цієї проблеми.

Встановлено, що економічна освіта у навчальних закладах може реалізовуватися за трьома рівнями:

I рівень – загальна економічна підготовка всіх учнів, спрямована на засвоєння ними базового мінімуму знань про особисту, сімейну та загальну економіку. Цей рівень може бути реалізованим у початковій та основній школі.

II рівень – поглиблена профільна економічна підготовка, що має на меті підготовку до вступу у вищий навчальний заклад економічного профілю. Цей рівень може бути реалізованим у старшій школі (10–11 класи).

III рівень – допрофесійна або початкова професійна підготовка, яка передбачає залучення учнів старшої школи до питань економіки та бізнесу, формування практичних навичок підприємницької діяльності і, можливо, їх залучення до практичної педагогічно керованої та обґрунтованої продуктивної та комерційної діяльності.

На основі отриманих економічних знань учням слід удосконалювати економічне мислення, виробляти власний стиль, щоб свідомо застосовувати на практиці орієнтири економічної поведінки.

Орієнтація учнів на економічну компетентність, яку в житті можна досягнути, серйозно осмисливши вибір майбутньої професії, виду та сфери економічної діяльності.

Ми переконані, що сьогодні вивчення економіки має забезпечувати:

– розвиток економічної культури, економічного мислення учнів, спрямованого на критичний аналіз процесів і результативність діяльності;

- формування умінь самостійно набувати, засвоювати і застосовувати економічні знання, спостерігати і пояснювати сучасні економічні явища;
- розширення уявлень про професійну діяльність у сфері економіки, набуття і закріплення навичок обраного профілю;
- забезпечення рівня економічної підготовки, що дозволить старшокласникам продовжити навчання на економічних факультетах у вищих навчальних закладах.

Крім цього, для поглиблення і розширення змісту профільних предметів або забезпечення профільної прикладної і початкової професійної спеціалізації навчання пропонуються курси за зниз вибором, які викладаються за рахунок варіативного компонента змісту освіти. У старшій школі, як профільній, зміст предмета “Економіка” представлений окремими спеціальними курсами, які враховують інтереси, здібності та життєві плани учнів, з одного боку, і відповідають профілю школи, з іншого. До варіативної частини профільної школи віднесено такі економічні курси: “Основи підприємницької діяльності”, “Власна справа”, “Основи менеджменту”, “Основи інтелектуальної власності”, “Основи споживчих знань”, “Основи сімейного господарювання” тощо.

Слід зазначити, що саме цей напрям економічної підготовки учнів є найбільш розробленим у теоретичному та практичному аспектах.

Підходи до розв’язання проблем підготовки учнів до підприємницької діяльності було висвітлено в ряді дисертаційних досліджень. Так, В. Дрижаком було обґрунтовано та експериментально перевірено її структурні елементи (мета, завдання, методи навчання), визначено шляхи підвищення її результативності. В дисертації наведено програму трудового навчання для 8–11-х класів, яку рекомендовано Міністерством освіти України для використання в середніх закладах освіти [48].

Державна національна програма “Освіта” (Україна XXI століття) передбачає докорінне реформування всіх ступенів освіти, в тому числі – змісту, форм і методів здійснення економічної підготовки учнів.

У дослідженні К. Старченка розглянуто проблеми виховання підприємливості як професійно необхідної якості особистості в процесі її навчально-трудової діяльності. При цьому одним із шляхів розв'язання цієї проблеми автор вбачав у впровадженні адекватної економічної підготовки. Крім того, дослідник показав, що навчально-трудова діяльність учнів повинна моделювати реальні умови підприємницької діяльності та ділові відносини, які їх супроводжують. Аналізуючи сутність підприємливості, К.Старченко визначив її як спрямованість особистості, до структури якої входять морально-інтелектуальні, волевові, емоційно-спонукальні та діяльнісно-практичні компоненти [230].

Дослідження О. Тополь присвячено формуванню готовності старшокласників до вибору професій сфери підприємницької діяльності. Її важливими компонентами автор вважає систему економічних знань та умінь, економічну культуру тощо. При цьому при здійсненні економічної підготовки дослідник виходить за межі трудового навчання й пропонує використовувати й інші форми її реалізації. Щодо власне готовності до підприємницької діяльності, то робота з її формування повинна, на думку О. Тополь, здійснюватися за такими напрямками: формування стійкого інтересу до діяльності та ціннісних орієнтацій і мотивацій особистості, спрямованих на досягнення успіху в підприємстві та таких, що не суперечать моральним нормам; формування системи економічних знань та умінь; розвиток економічної культури, професійно важливих якостей особистості і досвіду відповідної діяльності [245].

Особливої уваги заслуговують дослідження О. Падалки щодо підготовки студентів вищих педагогічних навчальних закладів до економічного виховання учнів, а також професійно-економічної підготовки майбутнього вчителя у системі вищої педагогічної освіти. Зокрема, вченим досліджено проблеми теорії та практики професійно-економічної підготовки майбутніх учителів у вищих навчальних закладах України; розроблено нові підходи до відбору і структурування змісту та організації професійно-

економічної підготовки майбутніх фахівців з урахуванням новітніх досягнень педагогічної науки, що ґрунтуються на застосовуванні сучасних уявлень про фахове спрямування навчально-пізнавальної діяльності [158].

Слід відзначити дослідження вченого щодо аналізу впливу педагогічних технологій на професійну підготовку особистості; роль інтенсивних освітніх технологій у навчально-виховному процесі; вивчення ефективності рефлексивно-інноваційних технологій управління; особливостей особистісно орієнтованих технологій, технології управління розвитком професійного мислення студентів.

Встановлено, що проблеми економічної підготовки учнів є актуальними не лише для України, але й у країнах Європи.

Майбутній громадянин країн Європи має стати учасником відносин виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних благ суспільства. Отже, у школі він повинен засвоїти засадничі знання, вміння, навички, орієнтації та алгоритми майбутньої поведінки та діяльності як працівника, агента обміну (наприклад, покупця), платника податків, інвестора, менеджера, споживача тощо.

З метою підготовки європейських учнів до участі у ринкових економічних відносинах здійснюється навчання, спрямоване на забезпечення їх грамотності як потенційних покупців, виховується здатність до критичного сприйняття рекламної продукції і збереження тверезого погляду на світ товарів, що продаються, відбувається ознайомлення з проблемами фінансів та грошей, засвоюються основи ощадливості та мистецтво поміркованості. Учні також вивчають способи захисту прав споживачів та структуру установ та організацій, які покликані допомагати громадянам у розв'язанні цих проблем.

Формування особистості не може проходити стихійно, цей процес вимагає цілеспрямованої та наполегливої праці. Успіх забезпечується точним знанням цілей та завдань виховання, засвоєнням закономірностей, які визначають формування поглядів, переконань, культурних цінностей

особистості. Згідно з теорією соціального детермінізму, виховання характеризується як особливий процес, з допомогою якого певна спільнота намагається передати його членам свою культуру, включаючи норми життєдіяльності.

З'ясовано, що проектування особистості як продукту виховання повинно вироблятися на підставі замовлення суспільства. Це обумовлено тим, що держава та суспільство в цілому повинні контролювати процес виховання, щоб надати можливість підростаючому поколінню отримати таку освіту, вибрати світоглядні цілі й орієнтири, які б дозволили в майбутньому брати активну участь в суспільному та економічному житті, розвивати свої інтереси та нахили. Тут держава повинна виступати гарантом, соціальним захисником.

Надзвичайної ваги набуває також і завдання ознайомлювати учнів із специфікою підприємницької діяльності, культивування підприємницьких здібностей і мотивацій. Не обов'язково всі учні мають стати фахівцями-менеджерами, але здатність у разі необхідності створити власну справу, зайнятися дрібним чи середнім бізнесом має бути нормативною якістю людини в розвиненому ринковому суспільстві.

Перелічені знання та уміння європейські учні набувають переважно у ході вивчення таких шкільних дисциплін, як: “Економіка”, “Сімейна економіка”, “Технологія”, “Медіа-освіта”, “Праця”.

Слід відзначити, що важливу роль у реалізації економічної підготовки відіграє безпосередня виробнича практика, відвідування підприємств, де працюють батьки учнів, профорієнтаційна робота зі школярами, яка здійснюється в урочний та позаурочний час.

Встановлено, що європейські педагоги усвідомлюють, що в заможному суспільстві споживацькі потреби не зумовлюються безпосередньо і виключно раціонально. У молоді часто виникають труднощі щодо орієнтації серед величезної кількості пропонованих ринком товарів, саме таких, які їй насправді потрібні, а також необхідність у захисті від

різноманітних “симулякрів” і нейтралізації штучних рекламо збуджених потягів. Навіть усвідомивши свої потреб, молоді люди повинні вміти ієрархізувати їх, визначати серед них найнагальніші та найголовніші.

Отже, в сучасному суспільстві радше рівень життя визначає потреби, ніж навпаки. Молодь часто плутає дійсні потреби з ажіотажною зацікавленістю, модою, потягом до задоволення і витрачає з цієї причини кошти на другорядні та невжиткові речі.

З'ясовано, що, на думку європейських фахівців, процес споживання не може сьогодні розглядатись тільки з функціональної точки зору, лише як купівля-продаж, але повинен враховувати особистісні диспозиції споживача та продавця, певні моральні компоненти їх взаємодії як запобіжника маніпуляцій інтересами особистості та програмування їх споживацької поведінки.

З огляду на це, надання дітям необхідних для споживача знань та умінь є водночас і особистісною, і суспільною проблемою. Її розв'язання вимагає обізнаності молоді людини у таких головних аспектах процесу споживання, як: 1) реклама; 2) купівля товарів; 3) ринкова торгівля; 4) захист прав споживача [289].

З аналізу стану економічної підготовки молоді, можна зазначити, що існують сприятливі умови для її здійснення. Проте сьогодні її основні етапи не пов'язані між собою структурно, їх зміст не є спадкоємним і т. ін.

Успішна реалізація поставлених логікою економічної підготовки цілей передбачає управлінську та виконавчу діяльність. Діяльність цих ланок спрямована на створення доцільної та добре скоординованої системи економічного всеобучу учнів, виховання в них високих моральних якостей. Слід зауважити, що ці дві ланки мають лише відносну систему підпорядкованості тому, що тісно взаємопов'язані між собою, вони доповнюють і впливають одна на одну. До управлінської ланки входять науково-дослідні економічні та педагогічні установи, лабораторії педагогічного новаторства, інститути післядипломної підготовки працівників

освіти, адміністрації навчальних закладів. Названі структури визначають основні напрями розвитку економічної освіти і виховання, здійснюють перспективне планування роботи, створюють відповідне навчально-методичне забезпечення тощо. Вони вивчають і координують діяльність вчителів, сім'ї, громадських організацій, проводять аналіз результатів педагогічного експерименту, розробляють інноваційні технології економічного навчання та виховання молоді.

До виконавчої ланки відносять учителів та батьків. Вчителі вирішують такі завдання: розкривають учням основні економічні поняття, категорії, закони ринкової економіки, формують економічний світогляд учнів, організовують самостійну роботу учнів, сприяють становленню ціннісних орієнтирів підростаючого покоління. Далеко не останню роль в економічному вихованні дітей відведено сім'ї. Адже саме тут уперше в реальному житті дитина стикається з матеріальними клопотами, фінансовими доходами та витратами батьків, з такими економічними поняттями, як “купівля”, “витрати”, “гроші”. В родині необхідно прищепити дітям економічну самостійність та господарську підприємливість. Це одне зі стратегічних завдань економічного виховання. Отже, в цілому, економічне виховання переслідує цілком певні цілі і виконує такі завдання.

1. Застосування економічних знань, категорій, законів.

Кожна людина все своє свідоме життя перебуває в економічних відносинах з іншими людьми на приватному (офіційному) рівні і зацікавлена будувати ці відносини так, щоби отримати з цього певну користь. Це диктує потребу в економічній освіченості, економічних знаннях.

2. Формування економічної свідомості, економічного мислення, економічної культури.

Економічна підготовка учнів взаємопов'язана з економічною освітою, що включає в себе економічне навчання і виховання.

Визначаючи співвідношення економічної освіти та економічного виховання, ми орієнтувалися на роботи Л. Занкова [69]. Автор вважає, що

виховання й розвиток у процесі освіти, в тому числі – й економічної, відбувається опосередковано, вони є, немов би, зоною більш віддаленої (мається на увазі за часом) дії. При цьому дослідник акцентує увагу на тому, що основні виховні та розвиваючі можливості закладено в самому навчальному процесі. Проте Л. Занков вважає, що не всяка, з точки зору методів та форм її здійснення, навчальна діяльність забезпечує необхідні умови для виховання та розвитку особистості. Як наслідок, існує об'єктивна потреба у відборі не лише змісту освіти, але й форм та методів її реалізації. Тобто, останні крім вирішення дидактичних завдань повинні сприяти розв'язанню виховних проблем [70].

Структуру економічної підготовки учнів, що взаємопов'язана з економічною освітою і включає економічне навчання та виховання, представлено на рис. 1.1.

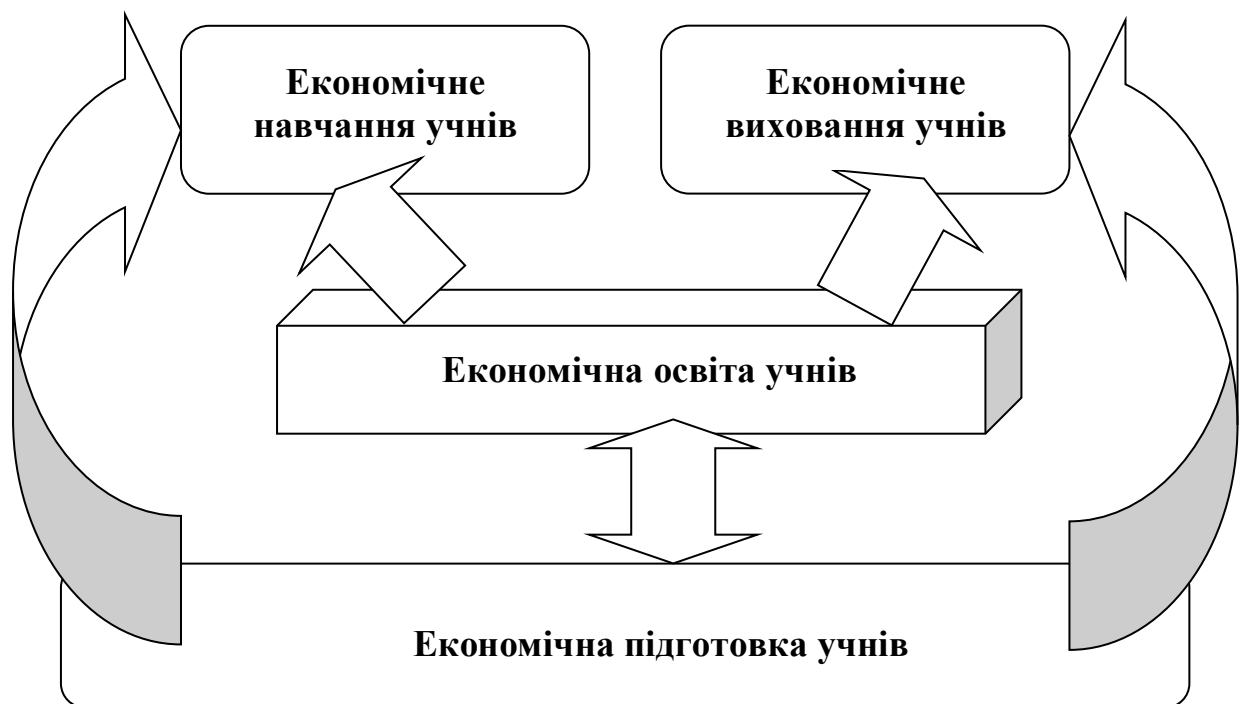

Рис. 1.1. Структура економічної підготовки учнів

Основними завданнями курсів за вибором є забезпечення вивчення економіки і споріднених з нею предметів. За їх допомогою відбувається трансформація наукових знань учнів в їх практичний досвід. Практичні роботи, екскурсії, презентації, дослідження, моделюючі або ситуативні

вправи є невід'ємною складовою занять. Навчальні робочі плани профільних класів містять різноманітні курсів за вибором і факультативів. Тим самим забезпечується гнучка система профільного навчання, яка надає учням можливість обрати індивідуальну освітню програму.

Ці плани ставлять за мету сприяти формуванню стійкого інтересу до предмета, розвитку відповідних компетенцій і орієнтацій на професійну діяльність, пов'язану з обраним профілем. Поглиблене вивчення здійснюється за спеціальними програмами або за модульним принципом: програма “Основи економіки” доповнюється набором курсів за вибором певного спрямування. Кожна із наведених програм може вивчатися за різними рівнями складності та обсягом. З метою більш повного врахування й розвитку навчально-пізнавальних інтересів учнів, їх нахилів і здібностей, вчителю надається право змінювати до 30 % змісту обраної навчальної програми.

Переконані, що важливим завданням економічної підготовки є введення в навчальний процес курсу за вибором “Основи споживчих знань”, оскільки споживча освіта в Україні є однією з головних форм пристосування людей до нових і швидкозмінних умов життя, заснованого на принципах ринкової економіки

Заслуговує особливої уваги налагодження тісної співпраці школи та сім'ї. Школа має надавати активну допомогу батькам у формуванні економічних цінностей у дітей, оскільки тут зосереджений кваліфікований педагогічний корпус, обізнаний з механізмом становлення особистості.

Сьогодні ринкова економіка висуває якісно нові завдання до формування особистості. Тому школа може виступати навчальним закладом співробітництва. Виходячи з цього в центрі нашої моделі економічної підготовки має стояти особистість з її задатками, здібностями, нахилами. Пропонована нами модель сприятиме становленню людини як суб'єкта економічної діяльності, як особистості, здатної до саморозвитку (рис. 1.2) .

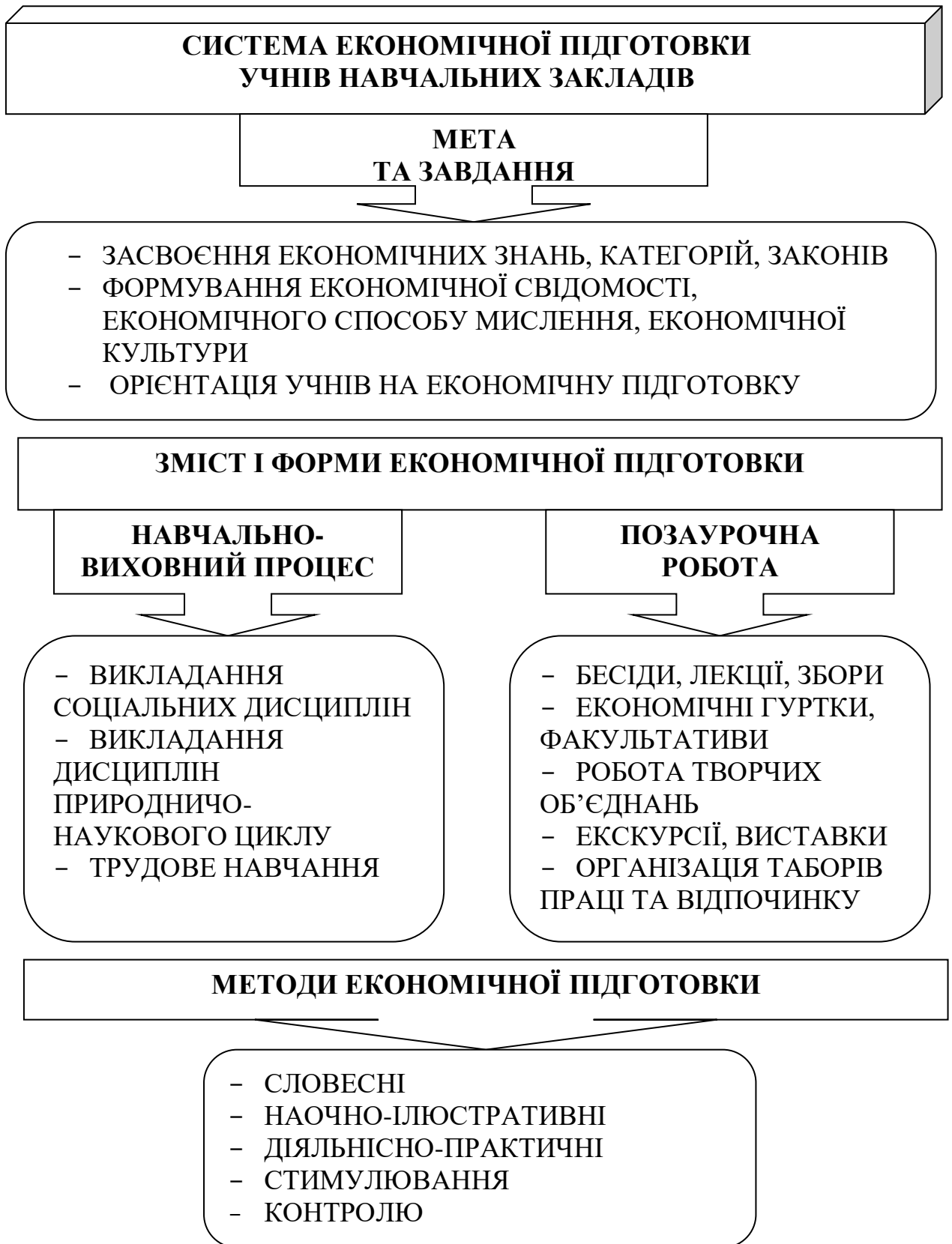

Рис. 1.2. Система економічної підготовки учнів навчальних закладів

1.2. Умови економічної підготовки учнів у навчальних закладах

Впровадження економічної підготовки в систему загальної середньої освіти після набуття Україною незалежності обумовлювалося факторами, які мали не стільки педагогічний, скільки прагматичний характер. Поглиблення економічної кризи, деградація виробництва, зростання безробіття та інші чинники об'єктивно обумовили переорієнтацію професійних планів та намірів молоді на недержавний сектор економіки, в першу чергу – на створення свого бізнесу.

Важливим чинником виховання таких якостей, які з часом повинні перерости в норму поведінки, є практична участь учнів в уроках та в роботі гуртків економічного спрямування навчальних закладів.

Свідомо дієвим учень навчального закладу може бути лише в тому разі, коли його навчання впродовж усіх років перебування в ньому буде поєднуватися з конкретною життєвою практикою, коли в його практичній діяльності будуть враховуватись основи економічної культури і коли учень свої потреби, інтереси, нахили буде реалізовувати в соціальній практиці.

Визначальна роль соціальної практики в економічній підготовці учнів зовсім не применшує значення і важливості розвитку економічного мислення та свідомості в процесі вивчення основ наук. Більш того, формування основ економічної самочинності повинно проходити в тісному взаємозв'язку з іншими сторонами виховання: розумовим, трудовим, етичним, правовим, екологічним, патріотичним тощо.

Таким чином, економічна підготовка учнів у навчальних закладах є органічною частиною і важливим елементом всієї навчально-виховної діяльності закладів освіти. Вона є продовженням та подальшим розвитком тієї роботи, яка проводиться на уроках відповідно до освітнього стандарту.

Із цього випливає, що завдання економічної підготовки визначаються завданнями всієї навчально-виховної роботи школи. Це завдання щодо

формування всебічно розвинутої, творчої особистості. Більш вузько та конкретно ці завдання впливають з навчально-виховних та освітніх завдань тих навчальних предметів, які відіграють визначальну роль у формуванні світогляду учнів, здійсненні їх політехнічної, трудової підготовки, виховання в душі творчого ставлення до праці. Сюди можна віднести і математику, і фізику, і хімію, і біологію та ін. Але найбільш тісно цей напрям роботи пов'язаний з реалізацією економічних знань на практиці.

Аналіз економічної підготовки в загальноосвітніх навчальних закладах показав, що завдання шкільного курсу економічної підготовки або “Основ економіки” окреслені програмою даної навчальної дисципліни. Основною метою організації роботи навчального закладу з економіки є сприяння найбільш повній та всебічній реалізації цих завдань.

Водночас ринкова економіка передбачає, що кожна людина, дбаючи про свій добробут та добробут своєї родини, щоденно протягом усього життя робить економічний вибір, приймає економічні рішення і відповідає за їх наслідки. Починаючи підприємницьку діяльність, підприємець повинен розумітись на показниках своєї праці, прогнозувати прибуток, володіти податковим законодавством. На вітчизняних ринкових теренах найважче доводиться саме тим, хто прагне створити свою “справу”, самостійно годувати себе і давати змогу прогодуватися іншим, хто виробляє і продає товари, надає послуги, хто мусить робити це не тільки завдяки підтримці держави, а з власного бажання рухатися вперед, використовуючи наполегливість і завзяття. Саме тому для громадян України економічні знання стають нагальною потребою, а економіка перетворюється на одну з найпопулярніших наук.

Важливу роль у становленні ринкових відносин зможе відіграти набуття економічних навичок всіма членами українського суспільства. Економічна освіта як надбудова повинна ґрунтуватися на первинних основах економічних знань. На жаль, у суспільстві не зовсім усвідомлюється така проблема: викладаючи в загальноосвітніх та позашкільних навчальних

зкладах такі предмети, як основи права, інформатику, українознавство, що за базис мають історію, мову та географію етнічної України, ми відірвали від них один з важливих державних компонентів освіти – “Основи ринкової економіки”.

Виникає суперечливе питання щодо викладання цієї дисципліни. Сьогодні, в перехідний період, економічні дисципліни базуються на засадах точних наук, математичному апараті моделей мікро- і макроекономіки. Це дає підставу стверджувати, що учні навчальних закладів повинні мати навички з цих базисних дисциплін для вивчення “Оснoв ринкової економіки”.

У цілому поглиблене вивчення дисципліни “Основи ринкової економіки” підвищить освітній рівень випускника загальноосвітньої школи і надасть нового відтінку освітньо-кваліфікаційній характеристиці учня, а в подальшому робітника, молодшого спеціаліста.

Таким чином, створення нормативної частини змісту неперервної економічної освіти є необхідною умовою підготовки особистості, яка розбирається в основах економічної теорії.

Встановлено, що курс “Основи ринкової економіки” повинен вивчатися в комбінованій формі, у вигляді конференцій, практичного навчання (ділових ігор), семінарського заняття, індивідуального завдання, консультації. Самостійна робота учня повинна підтвердити результат проведених занять і дати відповідь на те, як засвоєний кожний розділ цього курсу.

Слід відзначити, що така модель дає необхідний ключ для розуміння багатьох економічних проблем сучасності, дозволяє оволодіти необхідними економічними термінами та апаратом економічного моделювання. Отже, доцільно, щоб навчальний курс “Основи ринкової економіки” увійшов до Державного стандарту складових системи освіти.

Створення локальної програми навчання учнів з дисципліни “Основи ринкової економіки”, яка б мала три основні етапи підготовки учнів, – це невідкладне питання сучасності.

У зв’язку з переходом на ступеневу систему освіти набуває актуальності планування навчального процесу з “Основи ринкової економіки”, перехід на загальні нормативні терміни навчання, зумовлені державними стандартами освіти. Це дасть можливість забезпечити загальноосвітню, загальнокультурну та професійну підготовку фахівців у галузі економіки, поліпшити їх соціальний захист та підвищити конкурентоспроможність на ринку праці в сучасних умовах.

Включення розширеного і збалансованого курсу з “Основи ринкової економіки” щодо відповідної професії до переліку обов’язкових навчальних предметів (дисциплін), а також до переліку обов’язкових для засвоєння навчальних тем, визначених навчальними програмами, дасть змогу підготувати учня, який зможе в подальшому вдосконалюватися, з тим щоб згодом самостійно виконувати складні економічні операції, здійснювати раціональні і продуктивні дії, створювати алгоритми діяльності в нестандартних повсякденних ситуаціях.

Нормативні терміни навчання з дисципліни “Основи ринкової економіки” визначаються навчальними планами та програмами і повинні визначатися за державними стандартами навчальних закладів, як і всі інші предмети.

На державному рівні треба насамперед виконати вимоги навчально-методичного забезпечення викладання “Основи ринкової економіки”. Доцільним є оновлення навчальних програм, програм навчальної, виробничої й інших видів практик, видання нових підручників і навчальних посібників з відповідним грифом.

Водночас, відсутність базової програми з “Основи ринкової економіки” і навчально-методичних матеріалів, напрацьованих методів підготовки тощо гальмує процес економічної підготовки учнів, а якщо бути більш

категоричним, то відкидає потенційний розвиток суспільства на десятиріччя назад.

Нині організовані регіональні курси підвищення кваліфікації педагогів із дисципліни “Основи ринкової економіки” не можуть дати бажаних результатів, оскільки поглиблене вивчення курсу економіки потребує і глибоких економічних знань самих педагогів. Перепідготовка педагогів історії, географії, російської мови, біології та інших дисциплін для отримання ними нової спеціалізації “педагог економіки”, не дала бажаних результатів і не закрила “прогалин” у змісті викладання економічної дисципліни на сучасному рівні.

Вирішити це питання можливо лише в разі зміни самого підходу до підготовки педагогів з предмета “Основи ринкової економіки”.

Саме провідні педагогічні навчальні заклади на основі спеціально розробленої методики перепідготовки мають можливість за короткий час підготувати викладачів відповідної кваліфікації з дисципліни “Основи ринкової економіки” з колишніх випускників вищих навчальних закладів, що мають економічну спеціалізацію.

Сьогодні життя ставить перед викладачами дисципліни “Основи ринкової економіки” завдання в тому, щоб зміст і вимоги законодавчих та нормативно-правових актів були засвоєні кожним випускником навчального закладу і могли бути використані у відповідності з їх призначенням.

Установлено, що Україна будує свою модель економічних відносин. На сьогодні ця модель поєднує критерії як планової економіки, так і ринкової, тому що нова Україна стала на платформу економічної перебудови як одна із промислово розвинутих країн світу.

Ринкова економіка передбачає, що кожна людина, дбаючи про добробут своєї родини, щоденно протягом усього життя робить економічний вибір, приймає економічні рішення і відповідає за їх наслідки, покладаючись переважно на власні зусилля і свій хист. Саме тому для громадян України економічні знання стають нагальною проблемою.

Тому цілком доцільним стало затвердження колегією Міністерства освіти і науки України від 4 грудня 2003 р. № 12/7-4 Концепції розвитку економічної освіти в Україні, згідно з якою місія економічної освіти – це розвиток і використання економічних знань для формування творчої особистості, підвищення якості життя українського народу і професійного розвитку суспільства. Мета та завдання вивчення економіки в загальноосвітніх навчальних закладах визначені Державним стандартом базової і повної середньої освіти та навчальними програмами з економіки.

Водночас Державний стандарт лише визначає те, що вивчення економіки має стати основою розвитку молодого громадянина України, але в типових навчальних планах загальноосвітніх навчальних закладів ми не бачимо реального підтвердження цього положення. За одну годину економіки в школі вивчити економічні категорії, явища, закономірності, сформувати в учнів розуміння того, як функціонують різні економічні механізми, надзвичайно складно. Тож ефективність такого курсу низька. Кожний навчальний заклад повинен мати свою концепцію вивчення економічних дисциплін протягом усіх років навчання. Провідною ідеєю має стати послідовність, наступність і доступність економічної освіти.

Установлено, що найважливішим чинником ефективності економічної освіти має бути її безперервність, під якою слід розуміти цілеспрямований, науково-обґрунтований процес постійного розвитку економічної компетентності учня. Безперервність економічної освіти забезпечується її поетапністю. Адже пізнавальний інтерес учнів на кожному віковому етапі навчання має свої особливості, завдяки їх врахуванню відбувається поступове накопичення, поглиблення і розширення знань з економіки.

Крім обов'язкового курсу “Основи ринкової економіки”, необхідно запровадити такі засоби реалізації визначених завдань: спецкурси за вибором та факультативи економічного спрямування; розробка економічних проектів; проведення економічних дебатів, турнірів, олімпіад; захист бізнес-планів; участь в економічних іграх, створення шкільних економічних клубів;

навчально-виробнича практика на підприємствах, у фірмах, банках, страхових компаніях.

Особливе місце з погляду сучасних вимог до підвищення рівня економічних знань майбутніх фахівців займає розробка нових диференційованих програм з економічної теорії і ринкової економіки, а також підручників і методичних посібників, одне з провідних місць серед яких має займати програма “Економічна теорія”.

Програма навчального курсу і тематичний план, що пропонуються з курсу “Економічна теорія” для учнів, підготовлені на основі вивчення та узагальнення досвіду викладання економічних дисциплін у системі освіти за останні роки, а також аналізу новітніх економічних видань в Україні та за рубежом, рекомендацій науково-практичних і методичних конференцій, розробок та рекомендацій.

Навчальний план і програма курсу “Економічна теорія”, розроблені для навчальних закладів, націлені на те, щоб можна було забезпечити:

- засвоєння основних положень економічної науки, закономірностей та механізму функціонування ринкової економіки, фінансів і грошового обігу, менеджменту і маркетингу, світового ринку і міжнародної валютної системи;

- розвиток економічного мислення учнів, формування в них уявлення про економічні відносини, підприємницьку діяльність і нові форми господарювання;

- формування умінь самостійно набувати, засвоювати та практично застосовувати економічні знання, спостерігати й пояснювати сучасні економічні та ринкові процеси;

- одною з основних складових змісту економічної підготовки учнів є поглиблення її практичної спрямованості в оволодінні механізмом економічного аналізу економічних процесів на базі сучасної інформаційної та комп’ютерної техніки.

Новою особливістю рекомендованої програми є те, що вона складається з двох великих розділів курсу “Економічна теорія”. Перший присвячений політекономічним аспектам теорії, другий розкриває теорію ринкової економіки з позицій мікро- та макроекономіки. Питання, включені в обидва розділи програми становлять органічну єдність програми “Економічна теорія”, не порушують її цілісність, логіку і взаємозв’язок категорій і законів, нарощуючи знання і розуміння складних ринкових процесів на базі теоретичних понять.

З’ясовано, що кожний педагог з економіки на свій розсуд може у рамках відведеного навчальним планом часу виносити ті чи інші теми на лекційні заняття, семінарські або на самостійне вивчення. Водночас дуже важливо, щоб викладання курсу було максимально наближеним до сучасних економічних проблем розвитку, спрямованим на подолання відриву економічної теорії від господарської практики, спиралося на відповідно підібраний статистичний та фактичний матеріал. Крім того викладач має самостійно пов’язувати теми з економікою галузі виробництва.

Слід відзначити, що економічна підготовка будується на основі загальних принципів навчання і виховання. Разом з тим, організація та проведення конкретних заходів вимагають врахування деяких специфічних особливостей не тільки на уроках, а й в позаурочний час.

Однією з таких особливостей позаурочної роботи є добровільний характер цієї діяльності. Учні включаються в роботу, що інколи вимагає значного розумового та фізичного навантаження, затрат часу, але не під тиском педагога, а за власним бажанням, унаслідок виявленого зацікавлення до тієї чи іншої галузі економіки, виробництва тощо. Займаючись із цікавістю та захопленням справою, яка подобається, досить часто учні проявляють більше активності, аніж на уроках. Розвиток цих якостей є необхідною умовою для виховання творчої ініціативи учнів.

Основною і первинною формою організації колективної творчої роботи учнів в тій чи іншій галузі економіки є гурток. Зазначимо, що гуртки,

за своєю суттю, є добровільним об'єднанням учнів за інтересами. Це стосується не лише факту вступу в гурток, але і визначення конкретного змісту діяльності, вибору теми, об'єднання в групи, бригади тощо.

Відомо, що особистий інтерес – це рушій людини і джерело прогресу взагалі. Тому саме тут, на заняттях гуртків, найбільш невимушено проходить становлення світогляду дитини, виховання її творчої активності, вироблення естетичних смаків, економічних умінь та навичок, формується позитивне ставлення до праці як найпершої життєвої потреби.

При всій багатогранності змісту роботи діяльність кожного економічного гуртка сприяє вирішенню певних педагогічних задач.

Слід відмітити, що функціонально їх можна поділити на три групи – освітні, виховні та практичні.

Вирішення завдань першої групи полягає в тому, щоб ознайомити підлітків, у доступній їм розумінню формі, із значенням економіки в житті людини, з основними напрямками наукового прогресу в галузі економіки, з провідними, для даного економічного регіону, галузями промислового та сільськогосподарського виробництва, на конкретних прикладах розкрити значення науки, її законів та закономірностей як фундаменту сучасного економічного розвитку. Учнів ознайомлюють з основними масовими професіями, організацією та культурою праці, методами роботи новаторів, раціоналізаторів, винахідників, можливими шляхами підвищення продуктивності праці та ефективності виробництва. Окрім цього в процесі діяльності в учнів інтенсивно розвивається економічне мислення.

До завдань другої групи можна віднести виховання в учнів поваги до всіх фахівців у галузі економіки, бажання внести посильний вклад у справу розбудови української держави. Участь у творчій економічній діяльності сприяє розвитку патріотичних почуттів, гордості за видатний вклад вітчизняних економістів у світову науку та практику. Вона служить ефективним засобом удосконалення моральних якостей особистості, формування її національної самосвідомості.

Безпосередня участь у роботі економічних гуртків сприяє вирішенню цілого ряду практичних завдань підготовки учнів до майбутньої трудової діяльності. Вона сприяє, насамперед, оволодінню мовою економіки – читанням фінансових звітів та складанням бізнес-планів, виробленню умінь та навичок користування фінансовими інструментами, спеціальними комп'ютерними програмами, тобто всім тим, що служить базою для економічно грамотної побудови діяльності фірми, фінансової установи та підприємства тощо. Участь у творчому процесі допомагає учням краще бачити та вирішувати економічні проблеми з навколишнього життя, формулювати їх, шукати кращі варіанти вирішення, спираючись при цьому на знання, отримані як на уроках, так і гурткових заняттях.

Економічна криза, яку переживає нині Україна, є наслідком не тільки руйнування єдиного економічного простору і переходу до принципово іншої економічної моделі, а й попереднього стану господарства. У таких умовах особливо актуальним стає питання економічного виховання підростаючого покоління.

Відомо, що основу економічної підготовки становить економічна освіта. Під час навчання (на уроках загальноосвітніх дисциплін чи позакласних заняттях) проходить засвоєння певної суми знань, умінь та навичок економічного розрахунку, аналізу виробничої діяльності тощо. Однак, було б помилково говорити про соціально-економічну підготовленість індивіда, беручи до уваги тільки рівень його знань та умінь. Одного лише освітнього рівня недостатньо для ефективної участі особистості в економічному житті суспільства. Щоб знання трансформувалися в переконання, а уміння та навички – у звичку працювати, повинна бути добре поставлена робота з економічного виховання.

Слід відмітити, що економічне виховання – це організована педагогічна діяльність, спрямована на формування економічної свідомості учнів. Економічна свідомість сприяє виробленню в індивіда розуміння економічного життя суспільства, стимулює його творчу активність. В умовах

економічних реформ формування економічної свідомості та самочинності підростаючого покоління стає загальним і обов'язковим.

Завдання економічного виховання в процесі занять у гуртках:

- ознайомлення учнів із законами ринкової економіки, структурою виробництва, шляхами підвищення його ефективності та вдосконалення виробничих відносин, системою та методами управління;
- формування здатності до економічного мислення, творчого пошуку шляхів і засобів підвищення продуктивності праці, вміння швидко оволодівати новими формами і методами праці;
- виховання почуття і рис господарника, що працює з віддачею, бережливо ставиться до результатів праці;
- виховання здорових матеріальних потреб, уміння ефективно розпоряджатися заробленими коштами.

Зміст економічного виховання в процесі гурткових занять повинен розкривати такі ідеї:

- економіка розвивається на базі сучасної науки і техніки; вона має бути рентабельною та ефективною;
- учасник економічної сфери життя повинен осмислювати свою діяльність у масштабах конкретної діяльності фірми, виробництва, бути не просто виконавцем, а діловою особистістю, працювати творчо;
- працівник бізнесу сумлінно ставиться до праці, дотримується трудової, технологічної, планової дисципліни;
- на фірмі дотримуються правил і вимог організації праці, які визначають розстановку сил, задають певний режим і ритм роботи, забезпечують послідовність операцій і якість кінцевого результату;
- продукт праці, що не відповідає естетичним смакам споживача, не користується попитом, завдає шкоди фірмі і економіці;
- кожен працівник має вносити зміни у свою економічну діяльність, планувати підвищення своєї кваліфікації.

Більшість авторів, які досліджували проблему економічного виховання підростаючого покоління, схильні вважати, що економічне виховання є складним конгломеративним процесом виховного впливу різних соціальних інститутів на особистість з метою забезпечення оптимальних умов для розвитку її високих моральних якостей, адже виховує все: і люди, і речі, і явища. На процес формування ціннісних орієнтацій особистості учня впливають ряд об'єктивних закономірностей. Відзначимо деякі з них.

Перша закономірність полягає в органічному зв'язку виховання із суспільними потребами і умовами виховання. Значні зміни в житті народу ведуть за собою і зміни в його виховній системі. У зв'язку зі становленням та розбудовою власної держави постала потреба формування в підростаючого покоління національної самосвідомості, поваги до своєї країни, народу, його традицій, мови, культури, історії.

Друга закономірність виявляється в тому, що результати виховання залежать від виховного впливу на внутрішній світ дитини, її духовну сферу, зокрема на формування думок, поглядів, переконань, ціннісних орієнтацій, емоційну сферу. Виховний процес має постійно трансформувати зовнішні виховні впливи у внутрішні, духовні процеси особистості (її мотиви, установки, орієнтації).

Наступна закономірність полягає у визначальній ролі діяльності і спілкування у вихованні. Діяльність виступає як головний фактор єдності свідомості та поведінки.

Закономірні зв'язки проявляються у вихованні в усьому розмаїтті взаємозв'язків і взаємоперетворень. Під час організації будь-якого виховного заходу їх необхідно враховувати.

Аналіз існуючих нині програм гуртків показує їх слабку орієнтацію на використання компонента економічного виховання. До основних завдань гуртка, їх автори відносять насамперед: розширення економічного світогляду учнів, розвиток пізнавального інтересу до економіки, сприяння професійній орієнтації на сферу діяльності, пов'язану з відповідною галуззю економіки,

ознайомлення з принципом дії та особливостями різних фінансово-економічних інструментів, розвиток підприємницьких здібностей у процесі розробки і підготовки відповідних бізнес-планів. Не секрет, що учнів здебільшого вчать виконувати певні дії без усвідомлення основ економічної теорії.

Економічне виховання на заняттях гуртків здійснюється на основі збагачення навчально-виховної роботи глибоким економічним змістом (проведення економічних розрахунків при плануванні та оцінюванні виконуваної роботи, вибір оптимальних шляхів і форм організації праці тощо).

Досить корисним є включення в зміст роботи гуртка економічної інформації (короткі діалоги про економічні події, бесіди). Словесні засоби мають велику силу переконання, коли не носять агітаційно-рекламного характеру, а наповнені глибоким науковим змістом, розкривають суспільну цінність та економічну значущість праці.

У роботі гуртків доцільно інтегрувати економічні уміння учнів з економічними знаннями. Це сприяє виробленню навичок раціонально планувати і нормувати свою роботу, шукати і використовувати прогресивні технології, зіставляти отриманий результат із затратами, глибше усвідомити такі економічні поняття, як собівартість, ціна, продуктивність, прибуток, рентабельність тощо.

Для активізації самостійної діяльності учнів, у плані економічного виховання, важливе значення має аналіз конкретних виробничих ситуацій. Слід вчити не просто економічно мислити, а й вимагати обґрунтування прийнятого рішення.

Розвиток економічного мислення в учнів найбільш інтенсивно проходить тоді, коли постає нова економічна проблема, яку неможливо розв'язати за допомогою відомих способів та засобів. Це, по суті, пошук нових шляхів її вирішення, що забезпечує високі виробничі показники.

З огляду на це, в роботі економічних гуртків слід практикувати конкурсний підхід до вирішення того чи іншого завдання з наступним обов'язковим обговоренням запропонованих проектів. Багатоваріантність розробок дозволяє відібрати кращі рішення, знайти найбільш раціональний шлях до досягнення мети. Альтернативні ж пропозиції також марно не пропадуть. Усе цінне може знайти своє використання в доопрацюванні проекту, прийнятого за основу.

Висвітлення економічного аспекту проблеми, поставленої перед гуртківцями, не лише урізноманітнить навчальну діяльність учнів, але стане запорукою самостійного пошуку необхідної інформації (технологічної, патентної, екологічної тощо), її творчого переосмислення та критичного оцінювання. Окрім здатності формувати оригінальні рішення, в учнів виробиться досвід колективної роботи, з'явиться нове бачення відомих фактів і явищ, розвинеться здатність поєднувати економічні знання з їх правовим регламентуванням. Учні навчатися визначати предмет свого пошуку, пов'язаного з вирішенням поставленого завдання, самостійно отримувати результат, перевіряти його на практиці. Це дасть можливість вийти в новий освітній простір, легко "рухатися" в ньому, робити припущення, висувати гіпотези, шукати реальні шляхи розв'язання поставленої проблеми.

Таким чином, впровадження економічного аспекту виховання в практику роботи економічних гуртків створює кращі передумови для свідомого засвоєння економічних знань, дає змогу більш ефективно використовувати особисті потенційні можливості як у власних інтересах, так в інтересах суспільства, що в цілому позитивно впливає на формування загальної культури підлітка та економічної зокрема. Також нові нормативні документи потребують нових спеціальних програм навчання, перенавчання, перекваліфікації та пов'язаної з цим серйозної адміністративної роботи.

Доброякісна освіта на кожному її ступені досягається реалізацією як інваріантної, так і варіативної частин навчального плану в навчальних

зкладах. Принципово важливим для дирекцій навчальних закладів є розуміння того, що варіативний освітній компонент – невід’ємна органічна складова державного стандарту загальної середньої освіти і його реалізація у шкільному навчанні обов’язкова. Варіативна частина передбачає в кожному класі навчальні години, цілеспрямоване використання яких сприяє формуванню власного “обличчя” навчального закладу, робить акцент на її самобутності, вирізняє з-поміж інших. Саме варіативна частина навчального плану дає змогу забезпечити індивідуальну орієнтованість змісту освіти. Завдяки їй кожен учень має можливість обирати предмети і курси, які поглиблюють, розширюють і доповнюють загальнообов’язковий, визначений державою навчальний зміст, а також прилучитися до різних видів практичної діяльності.

Аналізуючи аналітичні дані щодо стану впровадження за останні 2 роки у навчальних закладах курсів за вибором та факультативів економічного спрямування, можна зробити висновок, що у всіх навчальних закладах активізується впровадження таких курсів та факультативів.

Проте курси за вибором найчастіше викладаються в навчальних закладах лише суспільно-гуманітарного напрямку профілізації, де на економіку, згідно з типовими навчальними планами відведено доволі обмежену кількість годин. Як наслідок, не використовуються можливості для вдосконалення окремих підготовки учнів, не враховуються інтереси і потреби конкретної особистості. Як свідчать опитування учнів навчальних закладів, вони не знають про існування курсів за вибором, факультативів економічного спрямування. Не у всіх школах створено відповідний перелік курсів за вибором, факультативів для різних навчальних закладів тощо. Тут необхідна допомога вищих навчальних закладів.

Проте такі приклади поки що поодинокі. У більшості навчальних закладах немає можливості вивчати економіку як окремий предмет, тому просто необхідно використовувати міжпредметні зв’язки, тобто економічні знання потрібно інтегрувати в зміст інших навчальних предметів, щоб учень

не залишався осторонь економічних явищ. А це вимагає від педагога хороших знань з економіки. Тому на курсах педагогів доцільно планувати спецкурс з питань викладання економіки, тоді і в усіх навчальних закладах учні матимуть можливість отримати хоча б елементарні економічні знання.

Як зазначено у методичних рекомендаціях щодо викладання економіки у 2010/11 навчальному році, сьогодні важливою складовою шкільної економічної освіти має стати споживча освіта.

Формування основ економічного мислення, серед яких і споживчі знання, допоможе учням не тільки ефективно орієнтуватися в економічному просторі, але й бути компетентним у реалізації власних прав, набутті знань та навичок для аналізу економічних подій у державі, розуміти реалії навколишнього світу, орієнтуватись у широкому колі товарів та послуг.

З метою зацікавити курсом “Основи споживчих знань” перш за все педагогів і надати методичну допомогу для ширшого його впровадження в школах України для них розроблено спецкурс “Основи споживчих знань” та методичний посібник “Групова форма організації навчальної діяльності на уроках з основ споживчих знань”. Сучасна молодь має бути активною, гнучкою, підприємливою, вміти діяти в будь-яких життєвих ситуаціях, приймати рішення і відповідати за них.

Установлено, що за допомогою шкільного освітнього компонента реалізуються різні моделі академічної та прикладної спрямованості завдяки запровадженню профільного навчання. Склад профільних предметів визначається на основі запитів учнів та можливостей педагогічного колективу. Відбувається опанування фундаментальних проблем економіки на основі конкретизації знань і спеціалізації в певній сфері, формування економічного способу мислення, професійна орієнтація. У навчальних закладах переважно викладаються спецкурси: “Основи підприємницької діяльності”, “Власна справа”, “Основи менеджменту”, “Фінансова математика”, “Економічні проекти та їх презентування”.

У загальній структурі профільного навчання в навчальних закладах можна виділити 3 основні змістові блоки: базовий (загальноосвітній стандарт), профільний (профільний освітній стандарт), елективний (курси за вибором).

З'ясовано, що саме елективні курси порівняно з профільними предметами мають більшу варіативність змісту, посилюють практичну складову профільного навчання. Курси за вибором мають переважно прикладний характер. До робочих планів профільних класів можуть входити кілька курсів за вибором і факультативів. Так, у різних школах з однаковим профілем навчання можуть існувати різні елективні курси. Їх тематика має бути різноманітною, щоб забезпечити учням вибір. Завдяки елективним курсам економічного спрямування - "Основи підприємницької діяльності", "Власна справа", "Основи менеджменту" - учні ознайомлюються на допрофесійному етапі з основами майбутньої професійної діяльності. Такі курси сприяють розвитку інтересів і професійних прагнень, усвідомленню своїх можливостей. Встановлено, що названі курси за вибором викладаються в багатьох навчальних закладах.

Широкі можливості для застосування різних організаційних форм і методів економічної освіти, її різних компонентів мають позашкільні навчальні заклади.

Особлива увага в навчальних закладах приділяється профільному навчанню. Водночас успіх цієї справи можливий лише за умови високої компетентності і професіоналізму вчителів, при постійному підвищенні їх кваліфікації.

Тому, в ході організації курсової перепідготовки педагогів економіки особливу увагу треба звернути на засвоєння ними змісту предмета викладання на профільному рівні. Педагоги мають набути практичних навичок застосування активних методів викладання конкретно взятих економічних тем.

Установлено, що не менш важливою умовою професійної майстерності є функціональна дидактична підготовка. Педагогу навчального закладу необхідні також вміння організації проектної роботи учнів; знання методики створення спецкурсів, регіональних особливостей профільного навчання; оволодіння методикою організації допрофільного навчання та навчання курсам за вибором; вміння використовувати методи і технології навчання, які стимулюють самостійну роботу учнів, сприяють їх самореалізації.

На основі всього вищезазначеного можна зробити висновок, що є певний успіх у впровадженні курсів за вибором та факультативів економічного спрямування на всіх ступенях освіти, проте залишається ще багато невирішених проблем:

1. Вузькопрофільність економічної освіти та невисока активність навчальних закладів щодо впровадження економічних спецкурсів та факультативів у навчальні варіативні плани.

2. Недостатня кількість педагогів економіки, які мають знання змісту предмета на поглибленому рівні.

3. Недостатня інформованість учнів, батьків про наявність курсів за вибором та факультативів економічного спрямування.

4. Відсутність курсів за вибором та факультативів економічного спрямування в навчальних закладах.

5. Низька активність педагогів щодо створення авторських програм спецкурсів і факультативів.

6. Недостатнє навчально-методичне забезпечення курсів за вибором і факультативів.

7. Недостатня матеріальна база (відсутність кабінетів економіки, комп'ютерної техніки), а також недостатнє володіння навичками роботи з електронними засобами навчання не дозволяють ефективно використовувати інформаційні технології в навчальному процесі.

Провівши аналіз стану впровадження курсів за вибором та факультативів економічного спрямування, можна визначити основні напрями і перспективи в цій роботі. Так, окрему увагу слід приділити курсовій перепідготовці педагогів економіки, які читають курси за вибором та факультативи, спецкурси з економіки в профільних класах. Необхідним постає і більш широке використання інформаційних технологій.

Важливим є активізувати роботу творчих педагогів щодо створення авторських програм спецкурсів і факультативів з економіки.

Окремої уваги заслуговує розробка навчально-методичних посібників, дидактичних матеріалів, а також поповнення банку даних курсів варіативного освітнього компонента економічного напрямку.

Слід проводити для педагогів, які читають курси за вибором, тематичні і проблемні семінари, активізувати створення на базі навчальних закладів, що мають достатню матеріальну базу, висококваліфікованих фахівців з економіки міжшкільних факультативів та курсів за вибором економічного спрямування. Також за допомогою анкетування педагогів, учнів, батьків доцільно виявляти ефективність запровадження курсів за вибором, факультативів економічного спрямування.

Особливу роль в економічній підготовці учнів відіграють методи навчання. До них належать: бесіда, інтерв'ю з учнями й педагогами, анкетування, метод рейтингу, метод узагальнення належних характеристик тощо.

Також у теорії і методиці навчання основ економіки доводиться вирішувати такі питання, які не піддаються дослідженню методом спостереження або експерименту. Наприклад, обґрунтування змісту навчального матеріалу починається з обґрунтування вимог, які ставляться суспільством до економічної освіти. Це здійснюється методом аналізу, і весь комплекс вимог до знань і вмінь розчленовують на окремі елементи. Потім із них на основі узагальнення відбирають ті компоненти, які повинні увійти до

змісту навчальної програми, тобто відбувається процес, протилежний аналізу – синтез.

Слід відзначити, що теоретичні дослідження можна здійснювати двома методами: 1) від конкретного до загального (індуктивний); 2) від загального до конкретного (дедуктивний). Необхідно, щоб методика забезпечувала збір достовірних даних. Такій вимозі відповідають так звані об'єктивні методики досліджень, де дані здобувають через об'єктивні характеристики, такі як доступність змісту навчального матеріалу учням відповідного класу, обсяг і рівні його засвоєння учнями тощо.

Установлено, що для визначення доступності навчального матеріалу з основ економіки застосовують рівень успішності учнів. Рівень успішності (І) – це відношення середньої успішності учнів з основ економіки (з кожної виділеної частини навчального матеріалу) до середньої успішності їх з основ науки.

$$I = U_c / U_b / 1,$$

де: U_c – середня успішність учнів з визначеного навчального матеріалу “Основ економіки”;

U_b – середня успішність учнів з предметів, на яких базується навчальний матеріал.

З основ економіки навчальний матеріал буде вважатись доступним учням у тому разі, якщо рівень успішності буде наближений до одиниці. Обсяг засвоєння учнями навчального матеріалу визначають за допомогою коефіцієнта K , який встановлює залежність між поданим і засвоєним учнями навчальним матеріалом:

$$K = a/p \times 100\%,$$

де: a – засвоєний навчальний матеріал (число правильно визначених учнем смислових одиниць);

p – поданий навчальний матеріал (загальне число смислових одиниць).

Число смислових одиниць установлює дослідник в залежності від значущості навчального матеріалу у формуванні визначеного поняття. Так, наприклад, для введення поняття про підприємство як основну організаційну форму економіки потрібно, щоб учні засвоїли такі відомості:

а) функції підприємства (виробничо-технічні, економічні, соціальні та зовнішньоекономічні): $P_1 = 4$;

б) організаційні типи підприємства (малі, середні, великі): $P_2 = 3$;

в) види підприємств за формою власності (приватні, колективні, державні, змішаної форми власності): $P_3 = 4$.

Загальне число визначених смислових одиниць у даному випадку буде становити 11. Обсяг навчального матеріалу буде вважатися засвоєним, якщо середній коефіцієнт засвоєння матеріалу K буде становити не менше 70 %.

Для визначення рівнів засвоєння навчального матеріалу в його змісті виділяють окремі елементи (основні поняття). Кожний елемент оцінюється за допомогою таких рівнів:

1. Низький рівень (учень розрізняє поняття, формули тощо).
2. Середній (учень засвоїв поняття, уміє розшифрувати формули тощо).
3. Високий (учень вільно оперує знаннями, може свідомо використати їх у нестандартних ситуаціях).

При побудові навчального процесу методика тісно пов'язана з економічною наукою і спирається на дані педагогіки, психології, вікової анатомії і фізіології, гігієни.

На етапі науково-технічної та інформаційної революції, коли освіта трансформується у головний стратегічний напрям економічного зростання і виступає фундаментом прогресу суспільства, потреба у вивченні курсу “економічна теорія” стає вкрай необхідною. Перш за все це зумовлено тими кардинальними змінами, які вже відбулися і продовжують відбуватися в Україні у процесі проведення освітянських реформ на основі демократизації суспільства і ринкових перетворень. Реальна дійсність свідчить про те, що

без глибоких економічних знань, належної підготовки спеціалістів з проблем мікроекономіки та макроекономіки, оволодіння механізмом ринкового господарювання досягти успіхів у динамічному економічному розвитку неможливо.

Досвід передових країн світу свідчить про те, що між прогресом у галузі економічної освіти й динамікою господарського зростання існує пряма залежність. Як засвідчують статистичні дані, у США і Японії, наприклад, темпи розвитку економічної освіти за останнє десятиріччя відповідали темпам зростання економіки вказаних країн.

Отже, в сучасних умовах перед навчальними закладами України стоїть відповідальне завдання – задовольнити потреби суспільства у спеціалістах з глибокою економічною підготовкою, здатних до творчої праці, професійного розвитку, освоєння та впровадження інформаційних технологій, людей високої освіченості та моралі. Саме на це зорієнтована Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті.

Нові організаційні форми навчального процесу в навчальних закладах вимагають і нових стандартів щодо викладання економічних дисциплін. Особливої уваги заслуговують нові концептуальні засади економічної підготовки учнів, спрямовані на те, щоб економічна освіта на всіх стадіях навчання:

- відповідала сучасним вимогам соціально-економічного розвитку України, визначенню основних напрямів інноваційно-економічних перетворень в умовах переходу до ринкових відносин;

- була показником успішності в досягненні поставленої мети високого рівня фахової підготовки та ефективної дієвості в практичній роботі;

- виражала нову варіантну побудову навчального процесу, яка б дозволила кожному учню вибрати одну із альтернативних форм економічного навчання;

– забезпечувала високий рівень викладання програмних дисциплін з економіки з використанням сучасних досягнень у галузі економічної науки, педагогіки і психології.

Необхідність для нашої економіки висококваліфікованих спеціалістів тягне за собою іншу необхідність – виховання та навчання таких спеціалістів. Мета економічної підготовки в навчальних закладах – розвиток економічного мислення та засвоєння учнями та всією молоддю системи знань з економіки та підприємництва як елементів економічної культури.

Слід відмітити, що Україна не виступає “першопроходцем” у вирішенні цього питання. Розвинуті країни вже мають досвід у вирішенні подібних питань. Педагоги та психологи багатьох країн дійшли висновку, що підготовка дитини до бізнесової діяльності має починатися так само рано, як і підготовка до першого класу, оскільки все подальше її життя буде пов’язане із середовищем, де панують діловитість та підприємництво.

Висновки до розділу I

Подальша розбудова України передбачає вирішення комплексу проблем, серед яких чільне місце посідає перехід господарства країни до соціально орієнтованої ринкової економіки. У свою чергу, вирішення цієї проблеми передбачає створення системи безперервної економічної підготовки населення, основними складовими якої є економічна освіта та виховання. Це обумовлює зміну вимог до завдань навчальних закладів щодо підготовки учнів до життя та праці у змінених соціально-економічних умовах. Тому, одним із пріоритетних напрямів роботи навчальних закладів сьогодні вважається здійснення початкової економічної підготовки підростаючого покоління.

Аналіз теоретичних положень показав, що проблема економічної підготовки є багатоаспектним об'єктом і пов'язана з такими науками, як педагогіка, економіка, психологія, філософія, соціологія тощо.

У педагогічній практиці економічна підготовка здійснюється в навчальних закладах різних типів (загальноосвітніх, позашкільних, професійно-технічних та вищих) у процесі вивчення загальноосвітніх предметів, позаурочної діяльності, гурткової роботи, продуктивної праці, професійної підготовки тощо.

Проведений історичний аналіз економічної підготовки учнів показав, що її впровадження в навчальних закладах здійснювалося в декілька періодів, кожний з яких був обумовлений особливостями соціально-економічного розвитку суспільства. Встановлено, що лише на початку 1990-х рр. економічна підготовка учнів стала реалізуватися в процесі вивчення спеціальних курсів з економіки. Поглиблену економічну підготовку учнів було розпочато на базі спеціалізованих класів економічного профілю. Отже, звернення до історико-педагогічного досвіду економічної підготовки учнів сприяло осмисленню сучасних проблем економічної підготовки учнів.

З'ясовано, що значний потенціал для здійснення економічної підготовки учнів мають усі навчальні заклади, що є складовою системи освіти. Навчально-виховний процес у навчальних закладах має специфічні особливості, які відрізняють його від інших процесів у навчальних закладах. Перш за все, він є добровільним, оскільки учні залучаються до навчання тільки на основі власного вибору. По-друге, спрямовується на розвиток творчої особистості, формування соціального досвіду на основі власних бажань дитини, врахування її природних нахилів і задатків.

На основі системного аналізу теоретичних засад і практичної реалізації освітніх завдань нами встановлено, що економічна підготовка учнів у навчальних закладах – це цілеспрямований процес підготовки особистості до життя в умовах становлення та розвитку ринкової економіки, що передбачає оволодіння сукупністю економічних знань, умінь та навичок, економічних здатностей, необхідних для успішної самореалізації в суспільстві.

У процесі дослідження з'ясовано, що структура економічної підготовки учнів включає взаємозв'язок з економічною освітою та передбачає економічне навчання і виховання. Тому економічну освіту ми розглядаємо як цілеспрямований процес і результат економічного навчання і виховання, спрямований на здобуття кваліфікації за відповідним напрямом підготовки з економіки і підприємництва.

Визначено, що економічне навчання учнів – це процес, спрямований на засвоєння необхідного мінімуму базових економічних знань, умінь, навичок, розвиток здібностей до самоосвіти; економічне виховання – організована педагогічна діяльність, спрямована на удосконалення якостей особистості, що виявляються в адаптаційній мобільності (ініціативність, діловитість, відповідальність), адекватній позитивній самооцінці, прагненні до самовиховання, осмисленні свого індивідуального економічного потенціалу, формуванні усвідомленої громадянської економічної поведінки, що сприятиме забезпеченню позиції вихованців як економічно активних

членів суспільства, здатних свідомо долучатися до економічного життя країни, реалізувати стратегії сталого економічного, соціального і духовного розвитку України.

Аналіз наукових і методичних джерел з питань здійснення економічної підготовки учнів дозволяє стверджувати, що вона реалізується у трьох напрямках.

Для першого характерна економізація загальноосвітніх дисциплін, що теоретично дозволяє вирішувати завдання економічної підготовки за рахунок використання міжпредметних зв'язків. Проте переважна більшість педагогів не підготовлені для реалізації цього напрямку.

Для другого напрямку характерним є вирішення завдань економічної підготовки в процесі допрофесійного та профільного навчання учнів основної та старшої школи. При цьому економічна підготовка розглядається як необхідна складова поглибленої підготовки до майбутньої професії або подальшого навчання.

Третій напрям здійснення економічної підготовки пов'язаний із включенням до змісту шкільної освіти окремого предмета або декількох відповідних курсів, які б сприяли вирішенню освітньо-виховних завдань цього напрямку.

У вирішенні завдань економічної освіти поряд зі школою свій вагомий внесок покликані вносити позашкільні навчальні заклади.

У ході дослідження виявлено, що реальний стан економічної підготовки учнів у навчальних закладах потребує визначення і належного забезпечення соціально-педагогічних умов для її здійснення. Це запорука підвищення ефективності економічної підготовки учнів і в позашкільних навчальних закладах, що буде розглянуто далі.

РОЗДІЛ II

УДОСКОНАЛЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНИХ УМОВ ЕКОНОМІЧНОЇ ПІДГОТОВКИ УЧНІВ У ПОЗАШКІЛЬНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ

2.1. Модернізація змісту економічної освіти у позашкільних навчальних закладах

Особлива роль в економічній підготовці дітей та молоді належить позашкільній освіті.

Здійснення економічної підготовки учнів у позашкільних навчальних закладах є безперечною і важливою потребою сьогодення. Вона покликана розвивати економічну компетентність для аналізу економічних подій у суспільстві, формувати економічну культуру, діловитість, заповзятливість, уміння оцінювати ситуацію й приймати обґрунтовані рішення.

Концептуальні положення і висновки щодо позашкільної освіти, навчально-виховного процесу в позашкільних навчальних закладах розкрили в своїх роботах такі вітчизняні вчені, як О. Биковська, В. Вербицький, Б. Кобзар, Г. Ковганич, М. Коваль, О. Литовченко, В. Мадзігон, І. Мельникова, Г. Пустовіт, О. Семенов, А. Сиротенко, Т. Сущенко та ін.

Державну політику у сфері позашкільної освіти, її правові, соціально-економічні, а також організаційні, освітні та виховні засади визначає Закон України “Про освіту”, Закон України “Про позашкільну освіту”, Закон України “Про охорону дитинства”, Положення про позашкільний навчальний заклад, Національна доктрина розвитку освіти тощо.

Слід відмітити, що позашкільна освіта – процес безперервний. Він не має фіксованих термінів завершення і послідовно переходить із однієї стадії до іншої, від створення умов, сприятливих для творчої діяльності дітей та підлітків, до забезпечення їх співробітництва у творчому процесі та в

самостійній творчості, яка і формує потребу особистості в подальшому пізнанні й сприйнятті світу.

Визначальною подією в розвитку позашкільної освіти стало прийняття в червні 2000 р. Верховною Радою України Закону України “Про позашкільну освіту” [13].

Цим законом висуваються такі завдання:

- забезпечення прав громадян на здобуття позашкільної освіти;
- визначення основних засад державної політики щодо позашкільної освіти;
- створення нормативно-правової бази для подальшого розвитку позашкільної освіти;
- установлення правових засад діяльності позашкільних навчальних закладів;
- визначення основних напрямів, змісту і форм навчально-виховного процесу в позашкільних навчальних закладах;
- визначення прав та обов’язків учасників навчально-виховного процесу, встановлення відповідальності за порушення законодавства про позашкільну освіту;
- створення умов для благодійної діяльності юридичних і фізичних осіб з метою розвитку позашкільної освіти;
- регулювання відносин між органами державної влади і навчальними закладами, установами та організаціями, які визначають зміст, форми і методи позашкільної освіти вихованців, учнів і слухачів;
- створення умов для соціального захисту педагогічних працівників, вихованців, учнів і слухачів позашкільних навчальних закладів.

Згідно з даним Законом вихованці, учні мають право на здобуття позашкільної освіти відповідно до їхніх здібностей, обдарувань, уподобань та інтересів.

Позашкільна освіта здобувається громадянами в позаурочний та позанавчальний час у позашкільних навчальних закладах та інших

навчальних закладах, таких як центри позашкільної освіти незалежно від підпорядкування, типів і форм власності, в тому числі в школах соціальної реабілітації, міжшкільних навчально-виробничих комбінатах, професійно-технічних та вищих навчальних закладах I-II рівнів акредитації.

Відповідно до згаданого Закону, позашкільний навчальний заклад – це широкодоступний навчальний заклад, який дає дітям та молоді освіту у вільний час, спрямовану на здобуття знань, умінь і навичок за інтересами, а також забезпечує потреби особистості у творчій самореалізації та організації змістовного дозвілля.

Основними напрямками роботи позашкільного навчального закладу на сучасному етапі є вдосконалення навчально-виховного процесу, поліпшення його методичного забезпечення, проведення експериментальної роботи з актуальних проблем позашкільної освіти.

Особливістю позашкільних навчальних закладів є те, що вони можуть бути комплексними та профільними.

Так, комплексні позашкільні навчальні заклади організують роботу з вихованцями, учнями і слухачами за різними напрямками позашкільної освіти (художньо-естетичним, туристсько-краєзнавчим, еколого-натуралістичним, науково-технічним, дослідницько-експериментальним, фізкультурно-спортивним або спортивним, військово-патріотичним, бібліотечно-бібліографічним, соціально-реабілітаційним, оздоровчим, гуманітарним). До комплексних позашкільних навчальних закладів належать палаци, будинки дітей та юнацтва, центри дитячої та юнацької творчості.

У той же час профільні позашкільні навчальні заклади організують роботу за певним напрямом позашкільної діяльності. До профільних позашкільних навчальних закладів належать центри, клуби туристсько-краєзнавчої, науково-технічної, еколого-натуралістичної, спортивно-оздоровчої, художньо-естетичної творчості, військово-патріотичного спрямування, станції юних туристів, натуралістів, техніків, школи мистецтв,

початкові спеціалізовані мистецькі навчальні заклади, дитячо-юнацькі спортивні школи, оздоровчі заклади, туристські бази.

Загальновідомо, що основні напрями і зміст позашкільної освіти мають створити умови для професійної орієнтації та самовизначення особистості: від формування стійких мотивів до самореалізації у професійній діяльності, підготовку молоді до змін професій, адаптації до ринкової економіки.

Аналіз напрямів позашкільної освіти показав, що всі вони мають особливості, водночас економічна підготовка учнів може бути представлена у кожному з них.

Так, соціокультурний напрям позашкільної освіти передбачає допомогу дитині у визначенні свого статусу як особистості через включення її в систему соціальних відносин, у тому числі економічних, зростання її престижу і авторитету, виконання різних соціальних ролей, раннє залучення до участі у вирішенні трудових, соціально-політичних, моральних проблем суспільства.

Художньо-естетичний напрям позашкільної освіти забезпечує художньо-естетичну освіченість та вихованість особистості, здатної до саморозвитку і самовдосконалення, формування її художньо-естетичної культури засобами кращих національних і світових культурологічних надбань, сприяє виробленню умінь примножувати культурно-мистецькі традиції свого народу.

Водночас, дослідницько-експериментальний напрям позашкільної освіти передбачає включення дітей та підлітків у науково-дослідну, пошукову діяльність, поширення наукових знань та їх перетворення в інструмент творчого освоєння світу.

Науково-технічний напрям позашкільної освіти спрямований на формування у дітей і підлітків техніко-технологічних знань, розширення їх політехнічного світогляду, задоволення потреб юної особистості у вдосконаленні освіти з основ інформатики та комп'ютеризації,

конструкторської, експериментальної та винахідницької діяльності, реалізації здібностей шляхом пошуку та розвитку вмінь, навичок технічного моделювання, конструювання тощо.

При цьому, еколого-натуралістичний напрям позашкільної освіти забезпечує оволодіння знаннями про навколишнє середовище (природне і соціальне), усвідомлення себе частиною природи та можливість постійного спілкування з нею; формування екологічної культури особистості, набуття навичок і досвіду вирішення екологічних проблем та передбачення можливих наслідків власної природоперетворюючої діяльності, залучення до практичної природоохоронної роботи, екологічної діяльності зі збереження навколишнього середовища.

Туристсько-краєзнавчий напрям позашкільної освіти передбачає залучення до активної діяльності у сфері туризму і краєзнавства, дослідництва та пошуку у сфері знань про комплексну генетичну картину життя певних територій, вивчення окремих географічних об'єктів і явищ соціального життя в природно-історичному аспекті, а також формування фізично здорової і духовно розвиненої особистості.

Наступним є фізкультурно-оздоровчий напрям позашкільної освіти, який забезпечує науково-обґрунтований об'єм рухової активності молоді, формування у неї навичок здорового способу життя як невід'ємного компонента загальної культури особистості та оволодіння системою знань про людину, її повноцінний, фізичний і духовний розвиток, формування фізичних здібностей, зміцнення здоров'я, гармонії духу і тіла.

Військово-патріотичний напрям позашкільної освіти забезпечує формування громадянина, виховання високих духовних якостей і патріотичних почуттів та глибокої громадянської відповідальності за долю українського народу та держави, підготовку молодого покоління до військової служби.

Дозвіллево-розважальний напрям позашкільної освіти передбачає організацію культурного дозвілля дітей та підлітків, спілкування з

однолітками в різних формах ігрової та дозвіллево-розважальної діяльності, поліпшення психологічного здоров'я, зняття психічної та фізичної напруги.

Слід відзначити, що здобуття позашкільної освіти ґрунтується на принципі добровільності вибору типів закладів та видів діяльності, а також здійснюється за участю батьків або осіб, які їх замінюють, трудових колективів, громадських організацій, товариств, фондів. Це дає можливість здійснювати всебічну підготовку в тісній співпраці з родиною.

Іноземці та особи без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах, здобувають позашкільну освіту в порядку, встановленому для громадян України.

Центральні та місцеві органи виконавчої влади, у сфері управління яких перебувають позашкільні навчальні заклади та які проводять діяльність у сфері позашкільної освіти, здійснюють управління діяльністю зазначених навчальних закладів незалежно від підпорядкування, типів і форм власності.

Згідно із вищезазначеним Законом, державне управління позашкільною освітою здійснюють:

- спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади в галузі освіти;
- інші центральні органи виконавчої влади, у сфері управління яких перебувають позашкільні навчальні заклади;
- Рада міністрів Автономної Республіки Крим;
- обласні, Київська та Севастопольська міські, районні державні адміністрації та підпорядковані їм органи управління, у сфері управління яких перебувають позашкільні навчальні заклади;
- органи місцевого самоврядування.

При цьому спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади в галузі освіти за участю інших центральних органів виконавчої влади, у сфері управління яких перебувають позашкільні навчальні заклади:

- бере участь у визначенні та реалізації державної політики у сфері позашкільної освіти;

- формує програми розвитку позашкільної освіти;
- розробляє положення про позашкільні навчальні заклади, готує пропозиції щодо нормативів матеріально-технічного, фінансового забезпечення позашкільної освіти; розробляє нормативно-правові акти стосовно визначення соціальних гарантій педагогічним працівникам, спеціалістам позашкільних навчальних закладів незалежно від підпорядкування, типів і форм власності;
- здійснює навчально-методичне керівництво, контроль та державне інспектування позашкільних навчальних закладів незалежно від підпорядкування, типів і форм власності.

Також спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади в галузі освіти, інші центральні органи виконавчої влади, у сфері управління яких перебувають позашкільні навчальні заклади, здійснюють інші повноваження, передбачені законами України та положеннями про такі заклади.

Державний контроль за діяльністю позашкільних навчальних закладів незалежно від підпорядкування, типів і форм власності здійснюється з метою реалізації єдиної державної політики у сфері позашкільної освіти та забезпечується спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади в галузі освіти, іншими центральними органами виконавчої влади, у сфері управління яких перебувають позашкільні навчальні заклади, Радою міністрів Автономної Республіки Крим, обласними, Київською та Севастопольською міськими, районними державними адміністраціями та підпорядкованими їм органами управління, у сфері управління яких перебувають позашкільні навчальні заклади, органами місцевого самоврядування.

Основною формою державного контролю за діяльністю позашкільних навчальних закладів незалежно від підпорядкування, типів і форм власності є державна атестація позашкільного навчального закладу, яка проводиться один раз на 10 років у порядку, встановленому спеціально уповноваженим

центрального органу виконавчої влади в галузі освіти. Результати державної атестації позашкільних навчальних закладів оприлюднюються.

Органи управління позашкільною освітою, установи і навчальні заклади системи позашкільної освіти мають право укладати угоди про співробітництво, встановлювати прямі зв'язки з органами управління освітою та навчальними закладами зарубіжних країн, міжнародними організаціями, фондами у встановленому законодавством порядку.

Як було зазначено вище, здійснення економічної підготовки учнів у позашкільних навчальних закладах є потребою сьогодення. Така підготовка покликана розвивати економічну компетентність учнів для аналізу економічних подій у суспільстві, формувати економічну культуру, діловитість, заповзятливість, вміння аналізувати ситуацію й приймати обґрунтовані рішення.

Перші роки нового століття висвітлили динамічні процеси модернізації освіти в Україні. Підтвердженням цьому є публікації та виступи науковців, представників педагогічної спільноти, журналістів про процеси, які відбуваються в усіх складових системи освіти - від дошкільної до позашкільної, вищої.

Слід відмітити, що зміни торкнулися не тільки ідеології, структури та змісту освіти, а й зовнішньополітичної складової української освіти – її відповідності світовим стандартам, ролі і місцю на світовому ринку освітніх послуг.

Як відомо, рівень розвитку системи освіти завжди є не наслідком, а причиною економічних успіхів країни.

Розгляд проблем функціонування позашкільної освіти засвідчує потребу її модернізації позашкільної освіти як складової системи освіти.

Поняття “модернізація” походить з французької “modernisation” та означає оновлення, вдосконалення відповідно до сучасних вимог

Для модернізації освіти загалом, зокрема позашкільної освіти характерним є її адаптація до соціальних, економічних та політичних умов, задоволення потреб громадян, нації, держави

Модернізація має цілеспрямований керований характер. Її основною метою є створення механізму стійкого розвитку системи

Основна суть і кінцева мета модернізації полягає у створенні механізму стійкого розвитку системи позашкільної освіти України, відповідності її вимогам ХХІ століття, а також соціальним та економічним потребам країни, особистості, суспільства, держави.

Суттєву роль в економічній підготовці відіграють позашкільні навчальні заклади, де задовольняються інтереси, індивідуальні запити дітей та молоді у сфері культури, мистецтва, наукових знань, техніки природи, виробництва, життєвої практики; створюються сприятливі умови для розвитку творчої особистості.

Навчально-виховний процес у позашкільних навчальних закладах забезпечує:

- вільний розвиток особистості, розширення ступенів її самостійності;
- умови для здобуття знань, формування умінь і навичок відповідно до соціокультурних і освітніх потреб дітей, учнів;
- задоволення потреб у творчій самореалізації, професійному самовизначенні;
- формування ціннісного ставлення до суспільства і держави, людей, до себе, природи, мистецтва, праці;
- соціальний захист, організацію змістовного дозвілля відповідно до здібностей, обдаровань та стану здоров'я вихованців;
- розв'язання проблеми соціальної адаптації дітей і учнів до нових умов життя; становлення їх соціального досвіду.

Результати аналізу наукових джерел показали, що особливе значення в економічній підготовці учнів позашкільних навчальних закладів відіграють відповідні соціально-педагогічні умови.

У нашому дослідженні соціально-педагогічні умови економічної підготовки учнів позашкільних навчальних закладів ми розглядаємо як сукупність взаємопов'язаних компонентів навчально-виховного процесу в позашкільному навчальному закладі, які забезпечують економічну підготовку учнів.

На нашу думку, найбільш ефективними є соціально-педагогічні умови економічної підготовки учнів позашкільних навчальних закладів, структура яких включає такі компоненти, як: концептуальний, технологічний, організаційний.

Концептуальний компонент соціально-педагогічних умов економічної підготовки учнів позашкільних навчальних закладів становлять принципи, її мета та завдання.

Технологічний компонент соціально-педагогічних умов економічної підготовки учнів позашкільних навчальних закладів включає зміст, форми та методи економічної підготовки учнів.

Водночас організаційним компонентом соціально-педагогічних умов економічної підготовки учнів позашкільних навчальних закладів є гуртки, групи та інші творчі об'єднання позашкільних навчальних закладів.

Як зазначалося раніше, мета економічної підготовки учнів у позашкільних навчальних у сучасних умовах закладах полягає у формуванні економічної компетентності особистості в процесі здобуття позашкільної освіти.

Вона конкретизується в таких завданнях:

1. Ознайомлення з основами економічної теорії і прикладних економічних дисциплін (основами бізнесу, підприємницької діяльності, менеджменту, маркетингу тощо).

2. Формування вмінь і навичок приймати обґрунтовані економічні рішення.

3. Формування в учнів економічного мислення, економічної культури, економічної компетентності.

4. Проведення професійної орієнтації у сфері економічної, правової, підприємницької діяльності та розвиток підприємницьких здібностей учнів.

Слід відзначити, що економічна підготовка учнів у позашкільних навчальних закладах також передбачає створення умов для самореалізації особи як економічно активного члена суспільства, здатного свідомо долучатися до економічного життя країни; задоволення потреб суспільства і держави у фахівцях економічного профілю, здатних практично реалізувати стратегію сталого економічного, соціального і духовного розвитку України для забезпечення високого рівня життя народу; забезпечення мобільності учнів та викладачів; виховання в майбутніх фахівців цілісного соціально-економічного світосприйняття і сучасного наукового світогляду, формування свідомості членів суспільства на основі системного економічного мислення, що створює для них можливість опановувати знання, вміння та навички економічної діяльності.

Реалізація мети та завдань економічної підготовки учнів у позашкільних навчальних закладах передбачає конструювання її змісту на основі загальнотеоретичних підходів, розкритих у працях Б. Гершунського [35], В. Краєвського [97], В. Ледньова [108], М. Скаткіна [222] та інших вчених.

У нашій роботі ми спиралися на положення В. Ледньова, відповідно до яких зміст освіти визначається двома основними факторами – структурою діяльності людини та структурою об'єкту вивчення [108].

При цьому зміст освіти учений визначає як зміст процесу прогресивних змін властивостей та якостей особистості, необхідною умовою чого є певним чином організована діяльність. Виходячи з цього, зміст економічної підготовки можна розглядати як зміст триєдиного цілісного

процесу, який характеризується: 1) засвоєнням досвіду попередніх поколінь; 2) вихованням типологічних якостей особистості; 3) розумовим розвитком людини [108].

Структура і зміст економічної освіти, навчання та виховання учнів, зокрема позашкільних навчальних закладів має відповідати загальним вимогам до дидактичної моделі навчального предмета. Під останньою розуміється цілісність, яка об'єднує два блоки: основний, до якого входить, передусім, той зміст, заради якого навчальна програма входить у навчальний план, і блок засобів, або процесуальний блок, який забезпечує засвоєння знань, формування різнобічних умінь, розвиток і виховання учнів [215]. Виходячи з цього, для розробки змісту освіти, що відображається у навчальних програмах необхідно, на нашу думку, перш за все, визначити зміст навчання, яке б відповідало завданням позашкільної освіти.

Зміст навчання у концентрованому вигляді міститься у навчальній програмі, оскільки вона фіксує його структуру, логіку викладання, а також "... певною мірою визначає методи навчання, характер дидактичних посібників, тип діяльності учня і його орієнтацію в предметі, спосіб мислення щодо предмета, який вивчається" [216]. З точки зору розв'язання завдань навчально-виховного процесу, програма, крім забезпечення досягнення суто дидактичної мети повинна сприяти й реалізації інших цілей процесу навчання: виховної та розвиваючої, в тому числі – й профорієнтаційної.

Виходячи з чотирьохкомпонентної структури змісту освіти, запропонованої М. Скаткіним та В. Краєвським [222], під змістом навчання учнів основам економічної теорії ми розуміємо систему, основними компонентами якої є:

- 1) сукупність знань, які забезпечують правильне розуміння суті понять, законів, принципів функціонування сучасної економіки;

2) сукупність інтелектуальних, соціальних і практичних умінь та навичок, які сприяють ефективному розв'язанню конкретних економічних завдань у побутовій та, у віддаленій перспективі, професійній діяльності;

3) формування соціально-психологічних якостей особистості, які мають бути основою для реалізації готовності займатися трудовою діяльністю у відповідній сфері;

4) компоненти і досвід творчої діяльності тощо.

У результаті аналізу робіт Б. Гершунського, В. Краєвського, В. Ледньова, М. Скаткіна та інших дослідників цієї проблеми стало можливим визначити основні вимоги, що ставляться до побудови змісту економічної підготовки [222].

Встановлено, що основними вимогами щодо розробки змісту економічної освіти в позашкільному навчальному закладі мають бути:

1) відповідність змісту меті та завданням економічної освіти, навчання та виховання учнів;

2) відповідність змісту педагогічно доцільному співвідношенню між теоретичними та практичними складовими економічної підготовки учнів;

3) забезпечення логічної послідовності вивчення навчального матеріалу;

4) профорієнтаційна спрямованість змісту;

5) доступність змісту на всіх етапах і стадіях вивчення;

6) відповідність змісту відведеному на його вивчення часу.

З урахуванням цих вимог можна зазначити, що концептуальний зміст освіти, відображений у навчальній програмі з основ економіки, має включати такі теми: основи ринкової економіки, ринковий механізм, економіка сім'ї, основи менеджменту, основи маркетингу, професії у сфері економіки, підприємство та підприємництво, організаційно-правові форми підприємництва, організація підприємницької діяльності, податки та громадянська відповідальність, економічна компетентність та правова культура підприємця, професії у сфері підприємництва.

Визначаючи мету економічної підготовки учнів як формування в них економічної компетентності, розуміння законів економічного розвитку, економічної політики України, потребу брати участь в економічному житті сім'ї, навчального закладу, громади, суспільства, нами було розроблено відповідний зміст економічної освіти у позашкільних навчальних закладах.

Водночас ефективне здійснення економічної підготовки учнів у позашкільних навчальних закладах можливе лише за умови використання різноманітних організаційних форм та методів, які враховуються в специфіці діяльності закладу, вікового та кількісного складу гуртка, творчого об'єднання тощо.

Перехід України до ринкової економіки зумовив зростання ролі економічної культури особистості, підприємливості, здатності приймати нестандартні рішення в різноманітних ситуаціях. Надзвичайно важливо, щоб молодь засвоїла цивілізовані ринкові методи господарювання, моральні принципи економічної поведінки та перетворила набуті економічні знання на глибокі особисті переконання, які б могли реалізуватися у сфері економічної діяльності, на мотив та джерела життєдіяльності.

Актуальним є виховання учнів, здатних сприймати ринкові перетворення, легко адаптуватися до змін у житті, оперувати основними економічними поняттями. Учням потрібні знання з економіки, які дають можливість самостійно й економічно ефективно здійснювати свою діяльність, успішно орієнтуватися в ринковому середовищі.

Теоретичний аспект програми передбачає набуття учнями економічних знань, оволодіння категоріальним апаратом, розуміння закономірностей економічного розвитку. Практичний аспект передбачає набуття навичок асоціативної поведінки та формування в учнів економічного мислення, трансформацію знань учнів в їхній практичний досвід. Морально-етичний аспект передбачає оволодіння системою цінностей і моральних норм, адекватних ринковим умовам життєдіяльності.

З метою удосконалення змісту економічної освіти і на основі узагальнення різноманітних підходів у позашкільних навчальних закладах нами було розроблено навчальний курс “Кроки у світ економіки та бізнесу”. Метою даного курсу є формування економічної компетентності учнів позашкільних навчальних закладів. До числа основних завдань курсу “Кроки у світ економіки та бізнесу” нами віднесено:

- поступове засвоєння учнями основних економічних понять та закономірностей, ознайомлення з особливостями організації та функціонування ринкової макро- та мікроекономіки;
- упорядкування та розширення системи знань про роль та місце держави в ринковій економіці, правове регулювання підприємницької діяльності, основи трудового та цивільного законодавства України;
- ознайомлення учнів з головними завданнями, принципами, змістом, напрямками та організаційними формами підприємницької діяльності, основами менеджменту;
- формування в учнів уміння здобувати та використовувати на практиці економічні знання, аналізувати та пояснювати економічні явища;
- створення сприятливих умов для розвитку якостей особистості, необхідних для здійснення ефективної трудової діяльності в галузі бізнесу;
- сприяння усвідомленому вибору учнями майбутньої трудової діяльності (робота за наймом або самостійна підприємницька діяльність);
- розширення уявлень про професійну діяльність у сфері економіки;
- забезпечення рівня економічної підготовки, що дозволить учням продовжити навчання на економічних факультетах у вищих навчальних закладах.

Основна мета програми – формування економічного мислення, економічної компетентності, що сприятиме морально-ціннісному самовизначенню учнів у ринкових умовах життєдіяльності.

Програма передбачає дворічне навчання у групах вищого рівня. Заняття проводяться двічі на тиждень тривалістю по 2 академічні години. Наповнюваність груп становить 15 учнів (10-11-х класів).

Програма курсу складається з дванадцяти модулів. Серед них модулі “Основи ринкової економіки”, “Ринковий механізм”, “Економіка сім’ї”, “Основи менеджменту”, “Основи маркетингу”, “Професії у сфері економіки”, знайомлять учнів з загальними поняттями, проблемами, принципами та закономірностями організації ринкової економіки і бізнесу.

Зміст розділів “Підприємство та підприємництво”, “Організаційно-правові форми підприємництва”, “Організація підприємницької діяльності”, “Податки та громадянська відповідальність”, “Економічна компетентність та правова культура підприємця”, “Професії у сфері підприємництва” дозволяє сформувати систему знань, яка є мінімально необхідною для організації власного бізнесу.

На початковому етапі, відповідно до зазначених вище вимог, програму “Кроки у світ економіки та бізнесу” ми запропонували для експертного оцінювання спеціалістами з науково-дослідних інститутів та інститутів вдосконалення вчителів, відповідних кафедр педагогічних інститутів та ВНЗ економічного профілю, практичними працівниками середніх закладів освіти.

Усього було опитано 53 особи, у тому числі:

науковці з інститутів НАПН України – 10;

викладачі вищих навчальних закладів економічного профілю – 9;

працівники інститутів підвищення кваліфікації вчителів – 8;

викладачі економіки шкіл та ліцеїв – 14;

керівники гуртків економічного спрямування у позашкільних навчальних закладах – 9;

психологи-профконсультантів та практичних психологів середніх закладів освіти – 3.

Результати експертної оцінки наведено в таблиці 2.1.

**Результати експертної оцінки програми
“Кроки у світ економіки та бізнесу”**

№	Характеристика експертної оцінки	Оцінка			Відповідь відсутня
		Позитивна	В основному позитивна	Негативна	
1.	Доцільність використання програми	44	4	1	4
2.	Наявність можливостей для диференціації навчання	38	9	-	6
3.	Можливість для індивідуалізації навчання	37	10	1	5
4.	Профорієнтаційна спрямованість змісту	29	10	1	3
5.	Можливість організації економічної навчально-практичної діяльності	25	12	10	6
6.	Доступність навчального матеріалу для засвоєння учнями	39	8	1	5

Як видно, експертні оцінки розробленої нами програми свідчать про переважно позитивне оцінювання їх за основними характеристиками. Водночас залучення учнів до навчально-практичної діяльності економічного характеру в процесі вивчення спецкурсів респондентами була сприйнята неоднозначно.

Слід відзначити, що при відборі змісту навчання за програмою “Кроки у світ економіки і бізнесу” ми спиралися на підході навчання “через досвід”, що належить американському досліднику Девіду Колбу [296], яка сьогодні є досить поширеною. На основі цього підходу, нами було розроблено цикл

навчання з економічної підготовки учнів у позашкільних навчальних закладах, який складається з чотирьох послідовних і взаємозалежних етапів:

1. Етап конкретного досвіду.
2. Етап рефлексивного спостереження.
3. Етап абстрактної концептуалізації.
4. Етап активного експериментування.

Ці етапи економічної підготовки учнів у позашкільних навчальних закладах представлені на рис. 2.1.

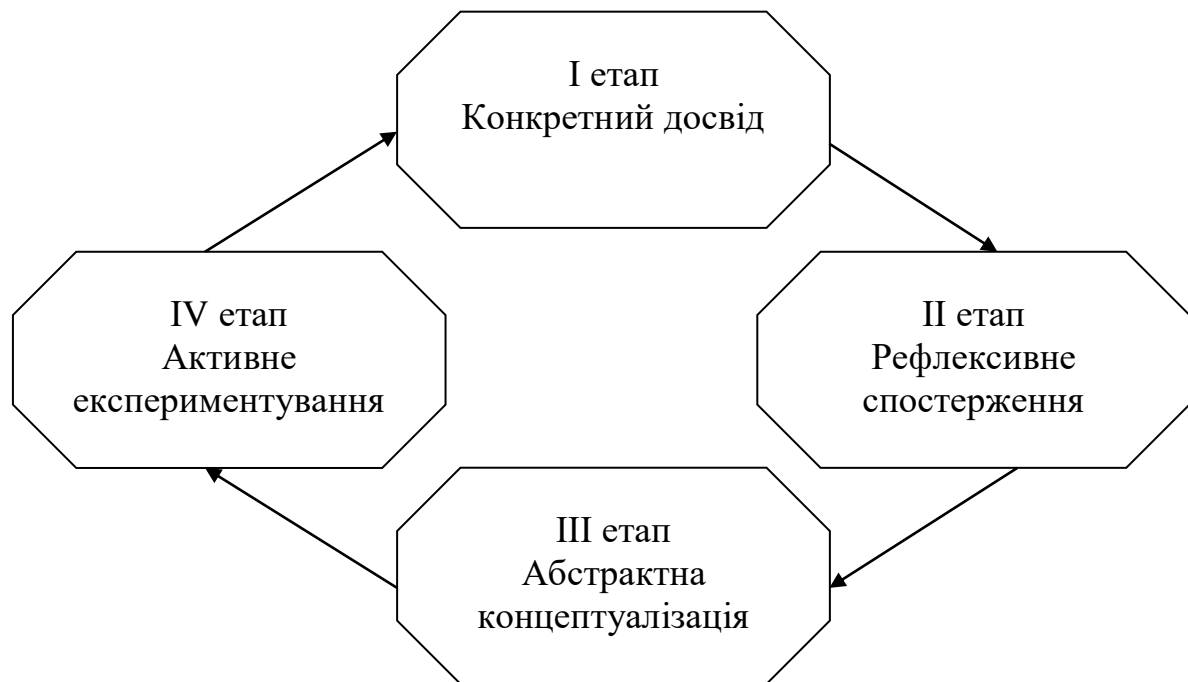

Рис. 2.1. Етапи економічної підготовки учнів у позашкільному навчальному закладі

Слід відзначити, що на першому етапі циклу такого навчання учні позашкільних навчальних закладів або актуалізують конкретний наявний у них особистий чи життєвий досвід і обмінюються ним між собою, або, що буває набагато частіше, здобувають цей досвід за допомогою спеціально організованої взаємодії безпосередньо в процесі освітньої діяльності. Завданням такої діяльності є здійснити пошук того нового, з чим варто попрацювати в рамках навчальної теми, – у життєвому досвіді, уявленнях, опорних знаннях, практиці діяльності безпосередньо на занятті (наприклад,

шляхом моделювання явища чи ситуації, рольової гри, імітації, постановки досліду тощо). У результаті як первинний продукт взаємодії учнів позашкільних навчальних закладів з обміну інформацією і досвідом створюється спільне для всіх змістове поле, в якому потім відбуватиметься подальша активна співпраця.

На другому етапі навчання – етапі рефлексивного спостереження – створюються умови для критичного осмислення і рефлексії учнями позашкільних навчальних закладів отриманого (чи наявного в них) досвіду, обговорення, спостережень, пов'язаних із процесом його набуття. Основні питання, що обговорюються на цьому етапі: “Що ми робили? Що відбувалося під час цього процесу? Що планували і чого реально досягли?”. Ці питання породжують нові, характер яких уже не рефлексивний, а концептуалізуючий.

Третя стадія циклу економічної підготовки учнів позашкільних навчальних закладів – абстрактна концептуалізація. Саме на цьому етапі виникає можливість конструювання, примноження й здобуття учнями нових знань, умінь. Учні позашкільних навчальних закладів шукають місточок для переходу від реальних ситуацій власної практики до узагальнених умовиводів і закономірностей. Ефективність цього процесу підвищується завдяки взаємодії учнів, тобто їх спільному просуванню в одному напрямі з метою реалізації своїх власних потреб. Результати взаємодії на цьому етапі відображаються у вигляді висновків, зроблених учнями позашкільних навчальних закладів завдяки спільній рефлексії, спільним міркуванням, обміну ідеями, смислами.

Результатом такого колективного мислення виникає унікальне знання, цінність якого полягає не в інформативності його змісту, а в творчому характері його виникнення, бо воно завжди є суб'єктивно новим для учнів.

Крім того, як один зі способів пояснення пережитого досвіду, на цьому етапі учням також можуть бути запропоновані теорії, теоретичні положення, що пояснюють обговорювані питання. Однак це ні в якому разі

не означає підміну висновків “чужими” концепціями. Такі теорії допомагають учням до кінця сформулювати й усвідомити власні умовиводи.

На заключному етапі циклу – експериментуванні – особливе значення набуває можливість перевірки учнями позашкільних навчальних закладів сформульованих висновків, тобто повернення із сфери абстрактної теорії в площину реальної практики. Найчастіше така перевірка відбувається в процесі відповідної практики і, зрештою, приводить до набуття нового конкретного досвіду, що стає новим початком циклу навчання. Це може бути реалізованим, наприклад, шляхом вирішення учнями позашкільних навчальних закладів нових набутих знань, їх оцінкою, моделюванням нових ситуацій.

Інколи стадія активного експериментування може не бути частиною одного заняття, а “відбувається” вже після його закінчення, у подальшій самостійній діяльності учнів.

Отже, сутність економічної підготовки учнів у позашкільних навчальних закладах полягає в тому, що навчальний процес здійснюється тільки шляхом постійної, активної діяльності і взаємодії всіх учнів. Це співнавчання, взаємонавчання, де і учень, і педагог є рівноправними, рівнозначними суб’єктами навчання, які свідомі того, що і для чого вони роблять, прогнозують свою діяльність і її результати, рефлексують щодо того, що вони знають, вміють і здійснюють.

Результати досліджень проблем економічної підготовки учнів позашкільних навчальних закладів свідчить про те, що економічна освіта є основою для здійснення економічного виховання. У процесі економічного виховання економічні знання перетворюються на переконання і виявляються у вчинках і поведінці особистості. При цьому рушійною силою перетворення економічних знань на переконання і вчинки виступають економічні потреби й інтереси особистості, на формування яких впливає рівень економічної культури суспільства. З іншого боку, економічне виховання є засобом стимулювання в учнів потреби в надбанні нових знань, розвитку відповідних

умінь та їх застосуванні в практичній діяльності економічного характеру [264].

Вивчення економіки в позашкільному навчальному закладі має забезпечити:

- отримання систематизованих знань з економіки, що сприятимуть формуванню економічного мислення;
- вільне володіння та оперування економічними поняттями у різноманітному контексті;
- практичне використання методів економічного аналізу і прийняття рішень, вміння аналізувати процеси формування ринкової ціни, прогнозувати розвиток ринку товарів;
- осмислення суті ринкового механізму, його переваг і недоліків, призначення і механізм державного регулювання економікою;
- засвоєння організаційно-правових основ діяльності фірми, базових принципів бухгалтерського обліку та оцінки результатів господарської діяльності;
- вміння аргументовано та доказово аналізувати економічну політику держави, оцінювати рівень економічного розвитку країни і його перспективи;
- вміння зіставляти різноманітні програми економічного розвитку країни та її перспективи, робити свідомий вибір між ними;
- вміння прогнозувати наслідки застосування заходів монетарної та фіскальної політики;
- вміння проводити самостійні дослідження та проектні роботи із використанням економічних розрахунків;
- вміння працювати із фінансовими документами (податкова декларація, цінні папери, кредитна картка, банківський рахунок тощо).

Характеризуючи коротко групу факторів, пов'язаних зі змістом економічної підготовки, зупинимося на таких аспектах, як інформаційна насиченість, міждисциплінарне навчання, модульне навчання, використання

інтрамереж. Як відомо, економіка – багатоаспектна наука, яка стосується всіх сфер практичної діяльності. Тому в процесі економічної підготовки учнів позашкільних навчальних закладів за програмою “Кроки у світ економіки і бізнесу” потрібно закласти основи для формування ринкового способу мислення. На принциповому рівні навчальний процес організовується відповідно до певних рівнів засвоєння матеріалу:

- 1) базовий рівень, який передбачає запам’ятовування та осмислення понятійного апарату, основних категорій, явищ, закономірностей тощо;
- 2) нормативний рівень, у межах якого формується цілісне бачення змісту, розуміння логіки взаємозв’язків у відповідній навчальній темі;
- 3) поглиблений рівень, який передбачає творче вирішення як типових, так і специфічних проблем практичної діяльності.

Кожний попередній рівень є основою для подальшого засвоєння навчального матеріалу курсу економічної підготовки учнів у позашкільних навчальних закладах. Опанування основ професіоналізму немислиме без унесення значних коректив у технологію проведення занять. Нині провідною діяльністю в цьому процесі є трансляція знань, духовних і професійних цінностей. Пріоритетність інформативної складової і недооцінка процесуальної в його здійсненні призводить до отримання учнями знань у готовому вигляді й не формує здібностей самостійно здобувати професійну інформацію, умінь оперувати нею в критичних ситуаціях, перетворювати наукову теорію на інструмент вирішення професійних проблем.

Для надання підготовці учнів позашкільних навчальних закладів особистісно-діяльнісної спрямованості необхідно врахувати принцип рольової перспективи в ході навчання через реалізацію кожним учнем складної та відповідальної ролі в ситуаціях, максимально наближених до реальних. Це сприяє формуванню економічної компетентності, індивідуального стилю діяльності й готовності до творчого виконання професійних функцій.

Слід відмітити, що рольова перспектива сприяє активізації задатків і здібностей учнів, урахуванню їхніх індивідуально-психологічних особливостей, стилю розумової діяльності, застосуванню учнями позашкільних навчальних закладів особистого та соціального досвіду, формуванню стереотипів поведінки в ситуаціях професійного спілкування, навичок соціально-професійної взаємодії, розвитку творчого мислення та отриманню досвіду щодо аналізу професійних завдань. Розкриємо ці питання більш детально.

Утілення в життя ідеї випереджувальної (а не підтримуючої) освіти потребує нового підходу до інформаційно-методичного забезпечення навчання учнів. Загальновідомо, що нині в кожній галузі накопичено таку велику кількість інформації, що передати її всю в процесі навчання просто неможливо. Є галузі, де інформація змінюється з такою швидкістю, що вимагає розроблення спеціальних підходів до змісту відповідних занять.

Сьогодні, коли обсяг навчальної та наукової інформації постійно зростає, а кількість навчальних годин на її вивчення залишається незмінною, а нерідко й зменшується, необхідне впровадження інформаційних технологій. Усе більше застосовуються програмні продукти фірм-виробників (комп'ютерні програми й підручники, пакети прикладних програм тощо) і методичні розробки педагогів позашкільних навчальних закладів, що охоплюють різноманітні предметні галузі. Постійно зростає популярність електронних підручників та довідників, які дають змогу зберігати й передавати основний обсяг навчального матеріалу, пристосовувати існуючі курси до індивідуального користування, надають можливість для самонавчання й самоперевірки отриманих знань. Стає можливим подання матеріалу в динамічній графічній формі.

Удосконаленню процесу засвоєння й накопичення знань, формуванню в учнів навичок науково-дослідної та практичної діяльності сприяють розроблені на базі діалогових інформаційних систем спеціальні навчальні та контролюючі курси, практичні завдання, ситуаційні ігри, що імітують

процеси, які вивчаються. Такі курси, маючи розгалужену структуру, містять навчальні тексти, контрольні питання, коментар до відповідей, завдання для самостійної роботи.

Говорячи про нову філософію освіти в інформаційну епоху, слід визначити в ній місце навчання за допомогою ресурсів глобальної мережі Internet. Застосування інтернет-технологій навчання сприяє розвитку в учнів позашкільних навчальних закладів логічного мислення, уміння аналізувати й синтезувати інформацію, робити висновки.

Поряд із традиційними інформаційно-методичними матеріалами (серед яких підручники, опорні конспекти занять, навчальні посібники тощо) особливої актуальності набувають інші види навчально-методичної літератури, у першу чергу методичні рекомендації для самостійної роботи учнів під час вивчення окремих дисциплін. Зростає роль інформаційних технологій у цьому процесі, зокрема створюються та експлуатуються інформаційні інтранет-мережі, так звані інтрамережі.

Як відомо, інтрамережа – це приватна комп'ютерна мережа, в яку закладено технології глобальної комп'ютерної мережі Internet. Вона організовує взаємодію учнів позашкільних навчальних закладів з педагогами та масивами інформації навчального закладу на якісно нових принципах, що сприяє підвищенню інтересу учнів до дисциплін та предметів, активності роботи, покращує ефективність процесу навчання, дає змогу реалізувати індивідуальний підхід у навчанні та вивільнити час педагога для додаткових занять. Вона дозволяє максимально використати переваги та звести до мінімуму недоліки звичайних локальних і глобальних корпоративних мереж.

Однією з найважливіших властивостей інтрамереж є можливість широкого використання так званої мультимедіа-інформації, яка ефективніша в процесі організації самостійного навчання, ніж традиційна інформація. Мультимедіа-інформація містить (крім алфавітно-цифрових даних) також графічні зображення, анімацію, аудіо- і відеоряд, які вводяться з використанням новітніх цифрових пристроїв.

Інтрамережі – це гнучкий та універсальний засіб, який дає змогу заощадити час, раціонально використовувати обчислювальні й інтелектуальні ресурси позашкільного навчального закладу. Така система, спираючись на сучасні телекомунікаційні можливості й новітні засоби введення та збереження даних, здатна організувати в реальному часі одночасний багаторазовий доступ до даних, обмін та спільне користування інформацією. Користувачі мережі мають швидкий, зручний та стандартизований доступ до структурованої алфавітно-цифрової та мультимедіа-інформації, стає реальністю оперативний обмін відео- й аудіоінформацією, проведення відеоконференцій тощо.

На сучасному етапі розвитку суспільства основним капіталом будь-якої наукової організації чи установи є її інтелектуальна власність. Створення та використання систем управління корпоративними інформаційними ресурсами дає змогу підтримувати інформаційний капітал на належному рівні, а також розвивати його на абсолютно нових засадах.

Значного поширення набуває використання у процесі навчання так званих гіпертекстових технологій, як про це зазначає Л. Денисенко [45]. Гіпертекст – це певна інформаційна сукупність, частинами якої є тексти (у широкому розумінні – інформація різних типів, ілюстрації, аудіо- та відеодані), між якими встановлено безліч зв'язків у багатовимірному просторі. При цьому матеріал можна розглядати з різною мірою деталізації, а зв'язки надають можливість вибирати напрям подальшого переходу (на відміну від звичайного тексту).

Слід відзначити, що в найпростішому вигляді учневі пропонується доповнити початкові зв'язки, установлені педагогом. Вони повинні мати змістове навантаження: “причина – наслідок”, “загальне – часткове” і т. ін. Учень може також визначити асоціативні зв'язки між фрагментами тексту. Метою встановлення системи зв'язків може бути дослідження учнем проблематики дисципліни, виявлення й самостійне заповнення пропусків інформації, організація знань, здобутих під час вивчення інших дисциплін.

Одним з видів роботи є багатоаспектний розгляд поставленої викладачем проблеми, коли в гіпертексті створюються вузли та зв'язки заданих типів. Так, у відомій системі IBIS (Issue Based Information System) можливе створення вузлів “аспекти”, “позиції”, “аргументи”, зв'язків “запитання”, “відповідь”, “підтвердження”, “заперечення”, “обмеження”, “повідомлення”, “посилання”, “заміна”.

Призначенням системи є підтримка групових досліджень, організація спілкування “педагог – учень”. Педагог може не лише оцінити правильність та аргументованість запропонованих рішень, а й спрямувати пошук.

Загальновідомо, що серед основних тенденцій розвитку систем освіти особливо відрізняється багатомодульність. Основою системи є гігантська база даних, яка містить усі знання, накопичені протягом десятиліть.

Інформація розподіляється на компактні й самостійні фрагменти в такий спосіб, щоб за потреби можна було скласти з них цілу програму, яка відповідає поточним потребам навчальної або бізнес-ситуації, чи модифікувати його. Таке навчання створює зону найближчого розвитку особистості, надаючи йому певного оформлення, змістово-логічної цілісності й завершеності. Це дає змогу реалізувати власний інтелектуальний та особистісний потенціал учня.

Утілення принципу модульності потребує поділу навчального матеріалу на частини для тієї чи іншої категорії учнів. Це дає їм змогу самостійно працювати за запропонованою індивідуальною навчальною програмою, яка б містила цільовий план дій, банк інформації та методичні вказівки щодо реалізації поставлених дидактичних цілей.

2.2. Організаційні форми і методи економічної підготовки учнів у позашкільних навчальних закладах

Дослідження впливу соціально-педагогічних умов економічної підготовки учнів показало, що особливе значення за технологічним компонентом має удосконалення форм і методів.

Встановлено, що у навчально-виховному процесі позашкільних навчальних закладів органічно поєднуються різні форми освітньої діяльності з організацією змістовного дозвілля вихованців. Це сприяє розв'язанню проблеми їх зайнятості у вільний від навчання час, створює підґрунтя для загальнонаукового та загальнокультурного розвитку, допрофесійної підготовки. Важливим аспектом виховної роботи позашкільних навчальних закладів є розвиток в учнів здатності вирішувати творчі завдання, вносити елементи новизни в процес і результати своєї діяльності.

У сучасних умовах особливого значення набуває виховання в зростаючій особистості морально-трудових якостей, необхідних для життя і праці в ринкових умовах.

Як зазначалося вище, в системі позашкільних навчальних закладів навчання та виховання здійснюється за художньо-естетичним, туристсько-краєзнавчим, еколого-натуралістичним, науково-технічним, дослідницько-експериментальним, фізкультурно-спортивним, військово-патріотичним, бібліотечно-бібліографічним, соціально-реабілітаційним, оздоровчим, гуманітарним напрямками. Вихованцями є діти різних вікових груп – від дошкільників до старшокласників.

Слід відмітити, що виховна діяльність з дітьми дошкільного, молодшого шкільного віку здійснюється в гуртках та секціях загальнорозвиваючого характеру; спрямовується на виявлення здібностей, обдаровань, розвиток інтересів вихованців і має пропедевтичний характер. Пріоритетними є ігрові форми та методи навчально-виховної роботи.

Для учнів підліткового віку створюються диференційовані (за окремими галузями науки, техніки, мистецтва) гуртки та секції, які задовольняють освітні потреби, розвивають пізнавальні інтереси. У процесі творчої діяльності вихованці свідомо досягають поставленої мети, долають труднощі на шляху до неї. У них розвивається інтерес до пошукової діяльності та вибору майбутньої професії.

Виховання учнів старшого шкільного віку базується на їхніх уподобаннях, творчих здібностях, інтересах до експериментальної, науково-дослідницької діяльності і пов'язується з вибором майбутньої професії.

Загальновідомо, що економічна підготовка в позашкільних навчальних закладах має свої особливості, що відрізняють її від шкільної. Так, шкільній підготовці притаманна обов'язковість для учнів, в той час, як навчання в позашкільному навчальному закладі має добровільний характер.

Виходячи з того, що в позашкільному навчальному закладі учень виявляє активність при проведенні того чи іншого заходу, в роботі творчого об'єднання, гуртка, клубу до того часу, поки ці заняття чи робота цікавлять і задовольняють його запити.

Багатство змісту і різноманітність роботи в позашкільних навчальних закладах роблять її цікавою і захоплюючою.

Виходячи з мети економічної підготовки учнів у позашкільних навчальних закладах як формування в них економічної компетентності, розуміння законів економічного розвитку, економічної політики України, з їх потреби брати участь в економічному житті сім'ї, навчального закладу, громади, суспільства, нами було розроблено відповідний зміст економічної освіти.

Водночас ефективне здійснення економічної підготовки учнів у позашкільних навчальних закладах можливе лише за умови використання різноманітних організаційних форм та методів, які враховуються в специфіці діяльності закладу, вікового та кількісного складу гуртка, творчого об'єднання тощо.

З огляду на викладене, модель економічної підготовки учнів у позашкільних навчальних закладах можна представити таким чином (рис. 2.2.).

Рис. 2.2. Модель економічної підготовки учнів у позашкільних навчальних закладах

Виходячи з того, що основною формою організації творчої діяльності учнів з економічної підготовки є гурток як добровільне об'єднання учнів, які проявляють інтерес до вивчення економіки і виявляють бажання займатись практичною діяльністю у сфері економіки. Зміст роботи такого об'єднання становить спільне вивчення основ економіки, науковий пошук.

При розробці ефективних соціально-економічних умов економічної підготовки учнів у позашкільних навчальних закладах методологічним підґрунтям цієї підготовки нами визначені такі підходи:

- аксіологічний;
- системний;
- діяльнісний;
- особистісно зорієнтований;
- компетентнісний.

Слід зазначити, що аксіологічний підхід розглядає особистість як унікальну ціннісну систему, в якій постійно виникає можливість самовизначення та самоактуалізації. Підхід підкреслює першорядну важливість ціннісної складової взаємодії педагогів і вихованців і акцентує увагу на тому, що саме цінності визначають мету, зміст і засоби економічної підготовки.

Діяльнісний підхід розглядає діяльність як рушійну силу і умову розвитку учня; визначає можливість особистісного розвитку учня тільки в рамках тієї чи іншої діяльності, суб'єктом якої він стає, і пов'язує зміни, що відбуваються в учневі, зі змінами саме в його діяльності. Основна функція діяльності полягає в тому, що в ній набувається соціальний досвід, накопичується досвід ставлення особистості до світу, праці, колективу, людей, до самої себе.

Ми виходимо з того, що системний підхід – це методологічна орієнтація економічної підготовки як системи, основними ідеями якої є:

особистість учня розвивається в цілісному інтегрованому процесі, в якому всі компоненти (цільовий, змістовний, організаційно-діяльнісний, оціннісно-результативний) взаємопов'язані; розширення кола спілкування (батьки, громадські організації, фонди, бізнес-структури тощо) та інтеграція зусиль суб'єктів економічної підготовки сприяє підвищенню ефективності педагогічного впливу. Підхід дозволяє подолати фрагментарність та розпорошеність навчально-виховної роботи, об'єднати і посилити педагогічний потенціал різних суб'єктів навчання та виховання, підняти економічну підготовку на новий якісний рівень.

Особистісно зорієнтований підхід центрує виховні впливи на особистості учнів, сприяє реалізації природного потенціалу особистості; визнає за учнем право бути самим собою, індивідуальністю; спирається на внутрішній світ учня, врахування індивідуальних особливостей особистості, віру в її можливості, розвиток її позитивної “Я-концепції”.

Водночас компетентнісний підхід акцентує методологічну орієнтацію навчально-виховної діяльності на розвитку життєвих компетенцій, становленні конструктивної життєвої стратегії та виробленні індивідуально-особистісних технологій життєстійкості, життєздатності і життєтворчості особистості у процесі навчання і виховання. Основні ідеї компетентісного підходу: навчально-виховна діяльність – це інтерсуб'єктний процес, який має виховувати компетентного учня – суб'єкта життя, суб'єкта життєтворчості.

Отже, економічна підготовка може вибудовуватися на основі не одного підходу, а декількох. Разом вони складають стратегію економічної освіти учнів та обумовлюють вибір тактики дій в конкретній ситуації та в конкретний проміжок часу.

Повноцінна реалізація зазначених вище підходів забезпечується дотриманням принципів економічної підготовки учнів у позашкільних навчальних закладах, які є тими вихідними концептуальними позиціями, що впливають з головної мети й цілей освітньої системи, зумовлюють педагогічну стратегію організації економічної освіти, її зміст, характер

взаємодії педагогів і учнів, вибір методів і прийомів виховного впливу, роль самих вихованців як суб'єктів та об'єктів цього процесу.

Отже, основними принципами економічної підготовки учнів у сучасному позашкільному навчальному закладі є:

- принцип гуманістичної орієнтації навчально-виховного процесу, який зосереджує увагу педагога на учні як на вищій цінності, враховує вікові та індивідуальні особливості, не форсує розвитку, допомагає дитині розробити індивідуальну програму її розвитку, стимулює відповідальне ставлення до своєї поведінки, діяльності, спілкування, життєвих виборів;

- принцип врахування вікових, індивідуальних особливостей учнів у навчанні та вихованні, який передбачає, що економічна підготовка повинна узгоджуватись із загальними законами людського розвитку і вибудовуватися відповідно до віку та інших індивідуальних особливостей дитини;

- принцип стратегічної цілісності, що визначає єдину цілісну стратегію навчально-виховної діяльності позашкільного навчального закладу; передбачає наступність у реалізації економічної освіти, навчання та виховання на різних освітніх рівнях; що охоплює всі сфери життєдіяльності дітей та учнів;

- принцип наступності в економічній підготовці, що вказує на безперервність процесу економічної освіти, навчання та виховання;

- принцип виховання в колективі означає, що виховання, здійснюючись в дитячо-дорослих спільнотах різного типу, дає учню позитивний досвід соціального життя і створює сприятливі умови для позитивно спрямованих самопізнання, самовизначення та самореалізації;

- принцип системності, що випливає з відомого положення про те, що системне розв'язання будь-яких проблем є ефективнішим за розпорошені, відокремлені дії чи заходи, передбачає організацію економічної підготовки на основі системного аналізу актуальної соціально-педагогічної ситуації в навчальному закладі, в Україні;

– принцип технологізації, що передбачає здійснення економічної підготовки як науково обґрунтованих дій педагога та відповідно організовану ним діяльність учнів, підпорядковані досягненню спеціально спроектованої системи навчально-виховних цілей, що узгоджуються з психологічними механізмами розвитку особистості та ведуть до кінцевої мети економічної підготовки;

– принцип індивідуалізації, що забезпечує визначення індивідуальної траєкторії соціального розвитку кожного учня, виокремлення спеціальних завдань, що відповідають його особливостям, включення дітей у різні види діяльності; розкриття потенціалу особистості як у навчальній, так і у виховній роботі; надання можливостей кожному учню для самореалізації і саморозкриття; здійснення моніторингу змін індивідуальних якостей учня;

– принцип соціальної адекватності, що потребує відповідності змісту і засобів економічної підготовки соціальній ситуації розвитку учня, врахування і використання різноманітних факторів соціально-економічного середовища;

– принцип соціального партнерства, який в економічній підготовці орієнтує всіх суб'єктів на рівноправне співробітництво, пошук порозуміння, досягнення консенсусу та оптимізацію відносин в інтересах розвитку особистості і суспільства.

Зазначені принципи утворюють певну систему. Кожен принцип як важлива складова системи, взаємопов'язаний з іншими. Їх поєднання є запорукою ефективності економічної підготовки учнів позашкільних навчальних закладів.

Однією з форм економічної підготовки є економічні гуртки. Це не лише місце проби сил учнів, розвитку їх економічного мислення, нахилів та здібностей, але, насамперед, колектив, у якому виховуються майбутні фахівці економічної сфери, чи просто економічно компетентні особистості.

Ефективність економічної підготовки в гуртках значною мірою залежить від спрямованості навчально-виховного процесу, різноманітних форм та методів роботи з учнем.

Більш детально розглянемо ефективні методи економічної підготовки учнів у позашкільних навчальних закладах. Слід зазначити, що в психолого-педагогічній літературі можна знайти декілька трактувань терміну "метод". Так, загальне розуміння методу як категорії науки з філософської точки зору визначає його як спосіб досягнення мети, певним чином упорядковану діяльність [3].

У роботах Л. Занкова, М. Скаткіна метод виховання трактується як спосіб переконання, як сукупність прийомів виховної роботи, як прийоми спільної діяльності педагога та учнів з розв'язування конкретного виховного завдання тощо [69; 222]. Під методом виховання В. Скаткін розуміє певні способи систематичного впливу на особистість учнів з метою формування їх суспільної свідомості та поведінки [221].

Як вказує Г. Щукіна, метод – це прийоми та засоби педагогічного впливу на учня, за допомогою якого здійснюється цілеспрямоване формування якостей його особистості [275].

На думку Б. Шемякіна, метод виховання являє собою способи, за допомогою яких здійснюється цілеспрямований педагогічний вплив на свідомість, поведінку вихованців, на формування у них необхідних якостей, на збагачення їх досвіду корисної діяльності [268].

Близько до цього А. Нісімчук вважає, що метод виховання є способом впливу на свідомість, почуття, волю, поведінку і систему відносин учня [140].

Оскільки здійснення педагогічного дослідження передбачає однозначність у тлумаченні термінів, ми вважаємо, що однозначності може сприяти розуміння економічного методу як прийомів та способів спільної діяльності вчителя та учнів, в процесі якої в учнів формується економічно значущі якості особистості [159].

Слід наголосити, що існують різні підходи до класифікації методів виховання. Так, наприклад, Н. Болдирев, Н. Гончаров, Ф. Корольов виділяють такі методи: переконання, вправлення, заохочення і покарання; Т. Ільїна та Г. Огородніков до методів виховання відносять переконання, організацію діяльності учнів, стимулювання їх поведінки; І. Мар'єнко та М. Ярмаченко вважають, що методи виховання можна класифікувати таким чином: пояснювально-репродуктивний метод, проблемно-ситуаційні методи, привчання і вправлення; стимулювання, гальмування, керівництво самовихованням учнів; Г. Щукіна до числа методів виховання віднесла такі: методи формування суспільної свідомості, методи формування суспільної поведінки, методи стимулювання, методи самовиховання; О. Кондратюк серед методів виховання виділяє такі: методи переконання, вправи, позитивний приклад, заохочення, покарання.

У своєму дослідженні ми орієнтувалися також на класифікацію методів виховання, здійснену у роботах О. Падалки, О. Шпака та А. Нісімчука, яку вони розробили на основі підходів, запропонованих Г. Костюком та М. Ярмаченком.

Відповідно до неї першу групу складають методи формування свідомості особистості учня, які включають: розповідь, пояснення, бесіду, диспут, приклад.

Другу групу складають методи організації діяльності учнів і формування досвіду поведінки, які включають:

педагогічну вимогу, тобто конкретне завдання для учня, яке спрямовано на виявлення його ставлення до реальної дійсності, вміння знайти нестандартне рішення в процесі виконання поставленого завдання;

громадську думку – думка учнів колективу гуртка, яка впливає на формування позитивних або негативних рис особистості;

привчання – метод, який дозволяє керівнику гуртка через систему відповідних вправ виробити звички позитивної поведінки учнів:

вправи – метод автоматизованого виконання учнями дій, які він здійснює незалежно від поведінки і волі;

доручення – метод, який дозволяє керівнику гуртка перевірити якості характеру особистості учня, його ставлення до виконання навчальної або громадської роботи;

створення виховних ситуацій – метод, що полягає у створенні педагогом умов, які допоможуть йому виявити позитивні або негативні риси характеру учня.

Третю групу складають методи стимулювання діяльності поведінки учня. До цієї групи належать:

методи залучення учня до творчої діяльності (виконання творчих завдань; участь у проектах і конкурсах тощо);

методи заохочення учнів до навчальної діяльності: система похвали і підбадьорювання; використання засобів масової інформації; матеріальні стимули.

Четверта група методів пов'язана з контролем за ефективністю виховання і включає:

облік результатів оцінки поведінки педагогом;

написання характеристики на учня;

ведення учнем портфолію.

Серед методів та форм економічної підготовки учнів у позашкільних навчальних закладах пріоритетна роль належить активним методам, що базуються на демократичному стилі взаємодії, спрямовані на самостійний пошук істини, сприяють формуванню критичного мислення, ініціативи й творчості. До таких методів належать: синтез “мозкової атаки”, метод аналізу економічних ситуацій, метод відкритої трибуни, рольові, ділові ігри.

Ефективними є інтерактивні методи “Стоп-кадр”, “Навчаючи вчусь”, “Займи позицію”, “Незакінчені речення”, “Коло ідей”, “Нескінчений ланцюжок”, “Ажурна пилка”, метод “Прес”, запрошення на заняття фахівців-економістів.

Доцільно в економічній підготовці учнів у позашкільних навчальних закладах використовувати також традиційні бесіди, диспути, міні-лекції, різні форми роботи з літературою, періодичною пресою, адже вони сприяють розвитку комунікативно-інформаційної компетентності.

Застосування наведених форм і методів економічної підготовки учнів у позашкільних навчальних закладах покликане формувати в особистості когнітивні, нормативні та поведінкові форми, що передбачають вироблення вмінь міркувати, аналізувати, ставити питання, шукати власні відповіді, критично розглядати проблему, робити власні висновки, брати участь у суспільно-корисній праці, самореалізуватися тощо.

Водночас слід відмітити, що методи виховання розділяються на окремі елементи, які називають прийомами виховання. В одних умовах метод виступає як самостійний шлях розв'язання педагогічного завдання, в інших – як прийом. Наприклад, бесіду можна розглядати і як метод формування поглядів, переконань і як прийом методу привчання.

Методи, засоби і прийоми педагогічного впливу на особистість носять динамічний характер, постійно вдосконалюються і розвиваються. На сучасному етапі розвитку педагогічної теорії та практики перелік методів і форм економічного навчання та виховання суттєво розширився. Доведено педагогічну ефективність використання у процесі економічної підготовки учнів таких методів як ділові ігри, економічні диктанти, економічне лото, розв'язання ситуативних задач, аналіз економічних ситуацій.

Теоретичне обґрунтування гри як важливого способу залучення людини до соціальних цінностей і включення її у систему соціальних відносин було здійснене відомим американським ученим Дж. Мідом.

Слід відмітити, що погляди Дж. Міда на виняткову значущість гри у соціалізації дітей зажили популярності на європейському континенті, де сьогодні ігрові методики широко застосовуються в навчальних закладах багатьох країн. Так, в Англії навіть існує спеціальна асоціація (National Playing Fields Association), яка опікується організацією ігрових клубів та

майданчиків при школах. У Франції, наприклад, у супровідних методичних рекомендаціях до сучасних коледжових програм ігровій діяльності приділяється значна увага, зокрема, з точки зору її застосування для досягнення учнями соціальної компетентності, а саме: здатності до колективної взаємодії, уміння виявляти товариську солідарність, а також змагальних якостей у найкращому розумінні тощо [288].

Ігрові методи роботи можна вважати універсальними у тому розумінні, що вони придатні для застосування у роботі з дітьми будь-якого віку і надають можливість досягти низки педагогічних цілей – навчальних, виховних, соціалізаційних.

Щодо реалізації останніх, то тут особливого значення набувають рольові та ділові ігри. За визначенням Дж.Міда, рольові ігри є, по суті, примірянням дитиною різних соціальних ролей, які готують її до розуміння експектацій інших людей у процесі діяльності і спілкування, а також ефективної взаємодії з іншими людьми в чітко визначених ситуаціях. Автор розрізняє поміж рольових ігор сюжетно-рольові (такі, в ході яких діти переважно копіюють зовнішність та манеру поведінки інших людей і об'єктів, розігрують сценки із повсякденного життя) та змагальні – ігри-games, які націлені на виграш і формують у майбутнього члена суспільства соціально-вольові якості, навчають його різноманітним стратегіям досягнення життєвого успіху [288].

Ділові ігри призначені здебільшого для відтворення предметного і соціального змісту професійної діяльності, тому їх найчастіше застосовують у роботі з учнями, які готуються до вибору та опанування певної професії.

У процесі дослідження встановлено ефективність використання в процесі економічної підготовки учнів у позашкільних навчальних закладах ділової гри. З'ясовано [288], що значний потенціал ділова гра має завдяки тому, що:

– при використанні ділових ігор процес навчання максимально наближається до реальної практичної діяльності;

- ділова гра є колективним засобом навчання;
- у ході ділової гри активізуються необхідні для самостійної діяльності учнів якості – когнітивні, емоційні, творчі, організаційні, корпоративні тощо;
- ділова гра сприяє виявленню та усуненню певних труднощів у практичній діяльності учня;
- у ході гри створюються ситуації, які сприяють особистому включенню учнів у діяльність і досягнення у такий спосіб “світу речей” і “світу людей”;
- під час ділової гри формуються навички соціальної взаємодії, а також необхідні для професійної діяльності учнів компетентності, ціннісні орієнтації та установки.

У процесі ділової гри її учасники можуть позачергово перебувати в різних іпостасях, а саме бути:

- а) авторами власної ролі, які фантазують, творчо використовують набуті знання і досвід у практичній діяльності;
- б) лідерами, які почергово виходять на перший план у певних епізодах гри;
- в) ініціаторами і організаторами, здатними надихнути на ігрові дії інших;
- г) активними виконавцями, які можуть адекватно виконувати правила гри;
- д) “дублерами”, які імітують, повторюють, ідуть за лідером;
- е) опонентами, які опротестовують правила гри або хід гри, намагаються їх змінити або вдосконалити;
- ж) спостерігачами, які задовольняються роллю глядача на лаві запасних, беруть пасивну або опосередковану участь у грі.

Отже, характеризуючи гру як метод економічної підготовки учнів позашкільних навчальних закладів, можна стверджувати, що вона є важливим засобом набуття знань, соціального, професійного досвіду учнями,

відкриває широке поле для їх самореалізації та самовдосконалення як самостійних творчих суб'єктів різноманітних видів суспільної діяльності.

Слід відзначити, що на сьогодні активно реалізується ідея неперервної проектної освіти, яка поєднує цільову установку із включенням у простір смислових орієнтирів особистості, допомагаючи вибудувати значущу лінію “сюжетного” життєвого руху людини [74]. На це твердження ми будемо спиратися у нашому дослідженні.

У психології людини одвічно присутнє творче і проектне переживання світу. Сьогодні сучасному суспільству потрібен не виконавець, а творець. Діяльність від проблеми до проекту, від проекту до втілення і захисту пред'являє вимоги не лише до організації навчання, але й до самого суб'єкта діяльності.

Саме тому корисним виявляється проектне навчання, яке можна вважати проблемним і розвивальним, оскільки воно формує мотивацію до творення і перетворення себе. Проектна діяльність набуває особистісної значущості, оскільки в процесі оволодіння нею проявляються уміння враховувати і долати перешкоди для досягнення цілей проекту, формується стійка підпорядкованість мотивів. Водночас активна самодіяльність у навчальному процесі сприяє творчому і соціальному становленню особистості. Ступінь задоволення, отриманого під час досягнення поставленої мети, впливає на поведінку людини в схожих ситуаціях у майбутньому.

Слід зазначити, що проектний підхід до освіти дозволить розв'язати ряд суперечностей. Це, передусім:

1) невідповідність змісту й організації навчально-виховного процесу віковим потребам та інтересам підлітків, їх зростаючому прагненню до самопізнання й самореалізації;

2) недостатність практичної, діяльнісної спрямованості навчального процесу стосовно зростаючої необхідності розвитку економічної компетентності учнів;

3) домінування вербально-репродуктивної форми навчання над проблемою в реалізації творчого потенціалу особистості в життєвій перспективі.

Проектна діяльність дозволяє подолати “банківську”, об’єктну систему освіти, коли:

- а) педагог вчить, а учень вчиться;
- б) педагог знає все, а учні нічого;
- в) педагог думає, а за учнів думають;
- г) педагог говорить, а учні слухають – покійрно;
- д) педагог дисциплінує, а учні підкоряються;
- е) педагог діє, а учні мають ілюзію, що діють через дії вчителя;
- ж) педагог визначає зміст програми, а учні (яких ніхто не питає) пристосовуються до неї;
- к) педагог змішує владу знання з власною професійною владою, яку він (вона) встановлює на протипагу свободі учнів;
- л) педагог – суб’єкт навчального процесу, учні ж – його прості об’єкти.

Отже, проектний метод у компетентісно спрямованій освіті – це дидактичний інструмент, який створює унікальні передумови для розвитку ключових компетенцій (соціальних, полікультурних, інформаційних, комунікативних тощо) і самостійності учня в досягненні нового, стимулюючи його природну допитливість і творчий потенціал.

Проект передбачає чітке формулювання мети в розв’язанні учнем життєвої проблеми. Проектна діяльність допомагає молодій людині включитися в активну соціальну дію, розвивати здібності, через проект власного розвитку змінювати цей світ. У проектній діяльності докорінно змінюються відносини педагог - учень:

- 1) учень визначає мету діяльності – педагог допомагає йому в цьому;
- 2) учень відкриває нові знання – педагог рекомендує джерела знань;

- 3) учень експериментує – педагог розкриває можливі форми і методи експерименту, допомагає організувати пізнавально-трудова діяльність;
- 4) учень обирає – педагог сприяє прогнозуванню результату вибору;
- 5) учень активний – учитель створює умови для розвитку активності;
- 6) учень – суб'єкт навчання, педагог – партнер;
- 7) учень несе відповідальність за результати своєї діяльності – учитель допомагає оцінити отримані результати і виявити способи удосконалення діяльності.

Таким чином, специфіка проекту полягає в зміні суб'єктно-об'єктних відносин у процесі навчання і виховання.

Педагогічна теорія і практика переконливо засвідчили, що ефективність системи навчання вища, якщо учень сам стає суб'єктом навчання. Активна позиція учня і реалізація принципу «вчитися, діючи» є важливою характеристикою проектів роботи.

Як вважає І. Сасова, іманентними властивостями проектної роботи є такі характеристики:

- 1) проект – це цілісна робота, її не можна закінчити, зупинившись на півдорозі, оскільки оцінюється кінцевий продукт;
- 2) проект – складна робота, яка складається з різних видів діяльності;
- 3) обов'язковим атрибутом є реальна практична діяльність. Проект – системоутворювальний компонент розвитку життєвої компетентності учнів;
- 4) проектна діяльність ґрунтується на активній соціальній дії у вирішенні життєво значущої проблеми [215].

У процесі застосування ефективних соціально-педагогічних умов економічної підготовки учнів у позашкільних навчальних закладах проектна діяльність сприяє:

- цілепокладанню і плануванню змістової діяльності учня;
- самоаналізу і рефлексії (результативності й успішності в розв'язанні життєвої проблеми);

- проблематизації (освоєнню проблемного поля і виділенню підпроблем, формуванню відповідної проблеми і постановчих завдань);
- пошуку і відбору актуальної інформації;
- актуалізації знання;
- практичному застосуванню знань у різних ситуаціях;
- презентації в різних формах;
- проведення дослідження (аналізу, синтезу, висуванню гіпотези тощо).

Переконані, що участь у проекті дозволяє розвивати в учнів позашкільних навчальних закладів важливі життєві навички та функціональні компетенції, пов'язані зі спілкуванням, прийомом/передачею інформації, критичним мисленням; з вмінням жити разом, роботою в команді; життєві навички самоменеджменту; життєві навички, які забезпечують базу для формування трудової (професійної) компетенції, комунікативної та інформаційної компетенції, подальшого профільного навчання, здобуття професії, отримання роботи, трудової діяльності, просування по службі.

Установлено, що до цих навичок належать:

- спілкування;
- активне слухання;
- читання друкованих матеріалів (у т.ч. графіки, таблиці, діаграми);
- володіння іноземними мовами;
- навички критичного аналізу ситуації;
- оцінювання ситуації, логічного проектування власних дій;
- навички прийняття рішень;
- навички розв'язання проблем за допомогою різних технологій, інструментарію, інформаційних мереж;
- навички навчання впродовж життя.

При цьому навичками самоменеджменту, які формуються в процесі роботи над проектами, є:

- формування та підтримки самоповаги, впевненості в собі;
- підтримання здорового способу життя, оптимального режиму трудової діяльності та відпочинку;
- визначення пріоритетів у публічному та приватному житті, постановки цілей;
- планування та управління власним часом, фінансовими та матеріальними ресурсами, необхідними для досягнення цілей;
- відповідальність за власні дії;
- позитивне сприйняття новацій;
- прийняття та толерантне ставлення до соціальних, культурних, індивідуально-психологічних розбіжностей людей;
- творення інноваційних ідей, інноваційної діяльності.

Слід відзначити, що навички роботи в команді, це:

- осмислення групових цілей (цілей організації);
- розуміння цінностей групи, її соціально-психологічного клімату;
- планування та прийняття рішень разом з іншими членами групи;
- толерантне ставлення до точки зору інших членів групи;
- мобілізація групи для вирішення актуальних проблем;
- лідерство.

Найголовнішим умінням, яким оволодіває учень при економічній підготовці в позашкільних навчальних закладах у проектній діяльності, є вміння постійно вчитися, вчитися в процесі реалізації відповідної діяльності.

Важливим засобом формування економічної компетентності і реальною перевіркою здобутих знань, умінь і навичок є соціальна практика учнів.

Ми виходимо з того, що соціальна практика – це освітня (навчально-виховна) технологія розвитку компетентностей учня засобами активної соціальної дії.

Суб'єкти реалізації технології соціальної практики – це керівництво та педагоги позашкільного навчального закладу (суб'єкти, які відіграють роль

системоутворювального чинника щодо реалізації технологій соціальної практики), учні, їхні батьки, керівництво та колективи підприємств та організацій (баз практики), громадські організації, суспільство.

Мета технології соціальної практики учнів у позашкільних навчальних закладах – розвиток компетентностей учнів шляхом створення умов для їх активної соціальної дії.

Цілями та завданнями соціальної практики обрані:

- розвиток життєвих компетентностей учнів;
- отримання практичного результату – матеріального або нематеріального продукту практики;
- сприяння у вирішенні соціальних проблем громади позашкільного навчального закладу, конкретних учнів та їхніх сімей;
- оволодіння учнями практико-зорієнтованими знаннями, вміннями;
- інтеграція в реальні соціальні відносини учнів, здобуття ними соціального та життєвого досвіду;
- засвоєння способів групової, індивідуальної діяльності (у т.ч. елементів професійної діяльності);
- розвиток життєвого, творчого потенціалу учнів, здатності до соціальної творчості;
- формування вмінь, розвиток здатностей до самоорганізації, самоуправління та саморегуляції;
- сприяння професійному самовизначенню та самореалізації.

На нашу думку, соціальна практика виконує ряд важливих функцій, серед яких:

1. Пізнавальна – учень пізнає реальні економічні відносини, трудову діяльність та себе в ній.
2. Прогностична – учень виокремлює сфери діяльності та професії, які йому подобаються, формує адекватні уявлення про варіанти власної життєвої перспективи та шляхи її реалізації.

3. Виховна – соціальна практика виховує відповідальність, цілеспрямованість, наполегливість.

4. Комунікативна – в ході соціальної практики учень отримує можливість спілкуватися з іншими людьми, обмінюватися досвідом.

5. Корекційно-компенсаторна – соціальна практика вбудовується в життєдіяльність, життєздійснення учня. Завдяки соціальній практиці учень розширює свій життєвий простір, стикається з потребою осмислення власної життєвої перспективи, отримує можливість прийняти і перевірити певні соціальні цінності.

6. Соціальна – соціальна практика спрямована на оптимізацію життєдіяльності та соціальних відносин учнів. Вона допомагає інтеграції учнів у суспільство.

За нашим припущенням, алгоритм технології соціальної практики складається з п'яти етапів – підготовчого, етапів планування, реалізації, осмислення та оцінки, підбиття підсумків.

Інструментарій технології соціальної політики включає організаційно-розпорядчі, дослідницькі, психолого-педагогічні та соціально-педагогічні методи.

Головним результатом технології є розвиток ключових компетенцій учнів, зростання їх позитивної соціальної активності, здатності до конструктивної соціальної дії, залучення до соціальної творчості, професійний вибір.

Соціальна практика дозволяє отримати не лише особистісно значущі, але й суспільні результати. Вони пов'язані з вирішенням конкретних соціальних проблем, які можуть виникати в процесі соціальної практики, з потребами поліпшення життєдіяльності громади, в якій здійснюється практика.

Характер соціальної практики залежить від її конкретного різновиду (типу) та організаційної форми, які були обрані для здійснення.

У процесі розробки ефективних соціально-педагогічних умов економічної підготовки учнів позашкільних навчальних закладів були виділені такі види соціальної практики:

1. Дослідницька соціальна практика.
2. Виробнича соціальна практика.
3. Практика соціального служіння.
4. Творча (індивідуальна) практика.

Так, дослідницька соціальна практика може здійснюватися в межах і поза межами позашкільного навчального закладу. Предмет досліджень – конкретні соціальні проблеми, локалізовані в громаді, школі, сім'ях учнів. Результатом практики є аргументований, науково обґрунтований опис соціальної проблеми з рекомендаціями щодо її вирішення (програма та план дій). Дослідницька соціальна практика не передбачає дій, спрямованих на практичне вирішення проблеми, реалізацію програми дій.

Виробнича соціальна практика здійснюється поза межами позашкільного навчального закладу, на підприємстві, в установі, організації. Предметом цього виду (типу) соціальної практики є професійні проби, професійне самовизначення учня, отримання ним життєвого досвіду. Результатом практики є професійна орієнтованість учня, досвід виконання елементів майбутньої професійної діяльності, практичне уявлення про неї. Виробнича практика має виразний індивідуальний характер.

Практика соціального служіння полягає в добровільній та безоплатній допомозі іншим людям, представникам громади, які перебувають у складній життєвій ситуації. Практика соціального служіння може здійснюватись як у межах позашкільного навчального закладу (молодіжна соціальна служба, внутрішні соціальні проекти), так і поза ним (волонтерська робота в громадських організаціях, соціальних службах тощо). Предметом практики соціального служіння є добровільна та безоплатна, безкорислива допомога іншим людям, яка дозволяє учню підтвердити та реалізувати свої цінності. Результатом цього різновиду (типу) практики є досвід безкорисливої

активної соціальної дії, розвиток життєвої компетентності, вмінь та навичок спілкування, роботи з людьми.

Творча (індивідуальна) практика пов'язана із створенням індивідуального творчого продукту. Предметом практики є перевірка та розвиток творчих здібностей, обдарованості учня. Результатом практики є акт творчості, який опредмечується, виражає певний рівень розвитку творчої обдарованості. Творча практика має виражений індивідуальний характер, важливо наповнити її суспільною значущістю (наприклад, юний музикант може дати концерт для вихованців інтернатного закладу, юний художник може влаштувати виставку для мешканців пансіонату ветеранів війни та праці тощо).

Серед провідних форм організації соціальної практики в процесі економічної підготовки учнів у позашкільних навчальних закладах нами визначено:

1. Робота на підприємстві, в організації. Учні знаходять робоче місце (на підприємстві, організації), на якому він виконує відповідну роботу (яка відповідає його можливостям, безпечна для його здоров'я). Соціальна практика на підприємстві (організації) мала аналоги (виробнича практика в радянській школі у 50-70-х рр. минулого століття). Але сукупність відмінностей не дозволяє однозначно сприймати соціальну практику з її історичними аналогами.

Учень самостійно приймає рішення щодо участі в соціальній практиці, самостійно обирає сферу діяльності та установу (підприємство, організацію), де він хотів би працювати. Позашкільний навчальний заклад може рекомендувати сфери та напрями діяльності (відповідно здібностям учня), запропонувати вакансії, але всі рішення приймає сам учень. Він же несе відповідальність за якість своєї роботи.

Соціальна практика на підприємстві (в організації) вирішує низку завдань:

По-перше, учень збагачує свій життєвий, соціальний досвід (знайомство з новими сферами та способами діяльності, спілкування (у т.ч. ділового характеру) з новими людьми, досвід самостійного вирішення життєвих та виробничих завдань).

По-друге, учень отримує можливість самостійно визначитися з вибором майбутньої професії. При цьому, оцінювання професій здійснюється на основі власних спостережень, практичного досвіду. Тому вірогідність правильної оцінки, правильного вибору зростає, що є край важливим.

По-третє, для належного виконання функцій працівника підприємства (організації), учень потребуватиме нових знань, вмінь та навичок. Він зможе самостійно (наприклад, у бібліотеці), або за допомогою інших працівників здобути їх. Соціальна практика, таким чином, матиме відповідні дидактичні результати, спонукатиме до саморозвитку та самовдосконалення особистості учня.

2. Участь у соціальному проекті. Соціальне проектування в позашкільному навчальному закладі можна розглядати як самостійну технологію, яка забезпечує реалізацію ряду дидактичних (метод проектів, проектне навчання), виховних, організаційних, соціальних цілей. Однак, її можна розглядати як форму організації (та реалізації) соціальної практики учнів.

Соціальне проектування учнів, по-перше, – це технологія розробки, ціннісного та ресурсного обґрунтування та реалізації учнівських соціальних проектів. Робота над соціальним проектом передбачає усвідомлення учнем цілей та завдань майбутнього проекту, формування його задуму, визначення мети та завдань проекту, шляхів та способів, необхідних для його реалізації, розробку проектної документації (викладення положень проекту на папері), реалізацію проекту, аналіз результатів діяльності за проектом, написання звіту про участь у проекті.

По-друге, допомогти отриманню учнем практичних життєвих результатів (освітніх, соціальних).

По-третє, створити умови для інтеріоризації принципів та інструментарію соціального проектування, необхідних для становлення особистості й проектування життєвого шляху. У цьому контексті, соціальне проектування є засобом стимулювання індивідуально-особистісної життєтворчості.

Організація соціальної практики у формі соціального проектування має ряд безумовних переваг. Соціальне проектування дозволяє залучати до соціальної практики молодших учнів (це надзвичайно проблематично, а в більшості випадків неможливо у випадку з практикою на підприємстві чи в організації). Його легше застосовувати в дидактичних цілях (поєднати з вивченням суспільних, гуманітарних наук). Нарешті, воно не менш продуктивне за інші форми (скрізь є соціальні проблеми), але вимагає меншої ресурсної бази (не в кожному населеному пункті є достатня кількість підприємств та організацій, які готові надати “робочі місця”).

Наведені факти дозволяють прогнозувати особливо сприятливі умови для розгортання соціального проектування у позашкільних навчальних закладах.

3. Волонтерство є дуже перспективною формою організації соціальної практики. Фактично, воно поєднує участь у соціальному проекті з виконанням професійних обов'язків працівника соціальної установи (організації).

В основі волонтерства як форми соціальної практики лежить добровільна, безкорислива участь учня у вирішенні соціальних проблем, наданні соціальної допомоги людям, які соціально незахищені, нужденні.

Волонтерство – це шлях до вирішення соціальних проблем громади. У позашкільному навчальному закладі можуть навчатися учні, які потребуватимуть допомоги волонтерів: діти з особливими освітніми потребами, діти-сироти та соціальні сироти.

Отже, результативність економічної підготовки в позашкільному навчальному закладі зумовлюється тим, наскільки ті чи інші форми і методи

навчально-виховної роботи стимулюють розвиток самоорганізації, самоуправління учнів.

Застосування наведених форм і методів економічної підготовки учнів позашкільних навчальних закладів покликане формувати в особистості когнітивні та поведінкові норми, що передбачають вироблення вмінь міркувати, аналізувати, ставити питання, шукати власні відповіді, критично розглядати проблему, робити власні висновки, брати участь у суспільно корисній праці, самореалізуватися тощо.

Висновки до II розділу

У процесі дослідження встановлено, що ефективність досягнення мети і вирішення завдань економічної підготовки учнів визначається наявністю відповідних соціально-педагогічних умов як сукупності взаємопов'язаних компонентів навчально-виховного процесу в позашкільному навчальному закладі, що забезпечують економічну підготовку учнів.

З'ясовано, що найбільш ефективними є соціально-педагогічні умови економічної підготовки учнів позашкільних навчальних закладів, структура яких включає такі компоненти, як концептуальний, технологічний, організаційний.

Слід зазначити, що розробка соціально-педагогічних умов економічної підготовки учнів за концептуальним компонентом передбачає визначення принципів, мети та завдань економічної підготовки учнів позашкільних навчальних закладів.

Встановлено, що до основних соціально-педагогічних умов економічної підготовки учнів у позашкільних навчальних закладах за концептуальним компонентом належать методологічні принципи гуманізації та індивідуалізації, природовідповідності, технологізації, наступності, соціальної адекватності, соціального партнерства. Зазначені принципи економічної підготовки учнів у позашкільних навчальних закладах утворюють певну систему, де кожен принцип як важлива складова системи, взаємопов'язаний з іншими. Їх поєднання є запорукою ефективності економічної підготовки учнів у позашкільних навчальних закладах.

Відповідно до визначених принципів, важливими соціально-педагогічними умовами економічної підготовки учнів за концептуальним компонентом є розробка мети і завдань, виходячи з конкретної сучасної соціально-економічної ситуації.

Визначено, що мета економічної підготовки учнів позашкільних навчальних закладів полягає у формуванні економічної компетентності особистості, здатної реалізувати себе в майбутньому. Відповідно до визначеної мети, основними завданнями економічної підготовки учнів позашкільних навчальних закладів є формування в учнів знань економічних явищ, з якими вони зустрічаються у своєму житті; вироблення вмінь самостійно здобувати, засвоювати і застосовувати економічні знання, пояснювати сучасні економічні явища; розширення уявлень про професійну діяльність у сфері економіки; забезпечення рівня економічної підготовки, який дозволить учням продовжити навчання на економічних факультетах у вищих навчальних закладах, здобувати вищу економічну освіту тощо.

Розробка і впровадження соціально-педагогічних умов економічної підготовки учнів виявили, що особливе значення має наступний компонент – технологічний, який передбачає удосконалення змісту, форм та методів економічної підготовки учнів.

У процесі вдосконалення змісту економічної підготовки учнів позашкільних навчальних закладів як важливої соціально-педагогічної умови її здійснення нами розроблено чотирьохкомпонентну структуру змісту, основними складовими якої є сукупність знань, що забезпечують розуміння сутності понять, законів, принципів функціонування сучасної економіки та бізнесу; сукупність інтелектуальних, практичних і соціально-економічних умінь та навичок, які сприяють ефективному розв'язанню конкретних економічних завдань у побутовій та професійній діяльності; сукупність соціально-психологічних якостей особистості, які мають слугувати основою для формування готовності займатися трудовою діяльністю в економічній сфері; досвід творчої діяльності.

Визначений зміст економічної підготовки учнів позашкільних навчальних закладів знайшов відображення у розробленій нами програмі курсу “Кроки у світ економіки та бізнесу”.

Слід акцентувати, що основними вимогами до розробки програми були визначені: відповідність програми меті та завданням економічної підготовки учнів позашкільних навчальних закладів; відповідність програми педагогічно доцільному співвідношенню між теоретичними та практичними складовими економічної підготовки учнів; забезпечення логічної послідовності вивчення навчального матеріалу; врахування вітчизняного та закордонного досвіду при доборі та побудові змісту навчального матеріалу; профорієнтаційна спрямованість змісту; доступність змісту на всіх етапах і стадіях вивчення; відповідність змісту відведеному на його вивчення часові.

У кінцевому підсумку розроблена нами програма курсу “Кроки у світ економіки та бізнесу” включала розділи з основ економіки та основ підприємництва, що поєднували 12 модулів, а саме: 1. Основи ринкової економіки. 2. Ринковий механізм. 3. Економіка сім'ї. 4. Основи менеджменту. 5. Основи маркетингу. 6. Професії у сфері економіки. 7. Підприємство та підприємництво. 8. Організаційно-правові форми підприємництва. 9. Організація підприємницької діяльності. 10. Податки та громадянська відповідальність. 11. Економічна компетентність та правова культура підприємця. 12. Професії у сфері підприємництва.

У ході дослідження встановлено, що серед соціально-педагогічних умов економічної підготовки учнів за технологічним компонентом також особливе значення має удосконалення форм і методів.

З'ясовано, що в удосконаленні й підвищенні ефективності форм економічної підготовки учнів позашкільних навчальних закладів вагому роль набуває їх цільове використання в залежності від змісту занять. У процесі дослідження нами виділено їх цільове використання за трьома напрямками: перший – пов'язаний з організацією процесу засвоєння учнями економічної інформації; другий – спрямований на розвиток мотиваційно-ціннісної сфери учнів та актуалізацією їх ставлення до економічних процесів в Україні, розвитку своєї особистості; третій – націлений на залучення учнів до практичної економічно орієнтованої діяльності.

За результатами роботи визначено, що в першому напрямі економічної підготовки учнів позашкільних навчальних закладів найбільш продуктивними формами економічної підготовки учнів позашкільних навчальних закладів, спрямованими на засвоєння економічних знань, є дискусії; робота з науково-популярними джерелами, опорними схемами та таблицями; відеоперегляд, екскурсії тощо.

Для другого напрямку – розвитку мотиваційно-ціннісної сфери особистості учнів – ефективним виявився соціально-психологічний тренінг, тематика якого спрямована на розвиток економічно значущих якостей особистості, ознайомлення зі світом професій у сфері економіки і бізнесу, здобуття учнями знань про себе.

Встановлено, що третій напрям – залучення учнів до практичної економічно орієнтованої діяльності – актуалізує організацію практичної підготовки через такі форми роботи, як: соціально-економічна практика, економічний практикум, створення учнівських фірм, захист проектів.

Серед удосконалених форм економічної підготовки учнів позашкільних навчальних закладів особлива увага приділялася соціально-економічній практиці, що спрямована на застосування економічних знань та вмінь, соціально-економічного досвіду, набутого в процесі формування економічної компетентності учнів в умовах конкретної практичної діяльності.

Слід окреслити, що в процесі дослідження нами була визначена і розроблена така класифікація різновидів соціально-економічної практики: виробнича, волонтерська, творча, дослідницька.

Визначено, що виробнича соціально-економічна практика найбільш реально здійснюється на підприємстві, в установах, організаціях. Предметом цього виду практики є професійні проби, професійне самовизначення учня, набуття ним життєвого досвіду. Результат практики полягає у професійній орієнтованості учня, набутті досвіду виконання елементів майбутньої професійної діяльності, практичного уявлення про майбутню роботу.

Наступним видом соціально-економічної практики є волонтерська практика, предметом якої є добровільна та безоплатна, безкорислива допомога іншим людям, що дозволяє учню підтвердити та реалізувати свої моральні якості і цінності. Результат волонтерської практики – досвід безкорисливої активної соціальної дії, розвиток життєвої компетентності, умінь та навичок спілкування, роботи з людьми.

З'ясовано, що важливим видом соціально-економічної практики учнів позашкільних навчальних закладів є творча практика, а саме: перевірка та розвиток творчих здібностей учня, залучення їх до самостійної творчої роботи економічного пошукового характеру. Організація творчої практики передбачає створення навчальних фірм, діяльність яких спрямовувалася на розробку проекту виробництва нового товару, алгоритму його виготовлення та визначення шляхів збуту тощо. Результатом творчої практики є здобуття досвіду реалізації власної економічної ініціативи.

Окремим видом соціально-економічної практики є дослідницька, що передбачає проведення досліджень з конкретних соціально-економічних проблем, локалізованих у громаді, навчальному закладі, сім'ї тощо. Її результатом є аргументований, науково обґрунтований опис соціально-економічної проблеми з рекомендаціями щодо шляхів і засобів її вирішення.

Дослідженням з'ясовано, що серед соціально-педагогічних умов економічної підготовки учнів позашкільних навчальних закладів за технологічним компонентом особливе значення має удосконалення методів економічної підготовки учнів. Серед них найпродуктивнішими виявилися такі: проблемні методи навчання, аналіз економічних ситуацій, рольові і ділові ігри, метод проектів, вправи в ситуаціях економічного вибору тощо. При цьому перевага надавалася проблемним методам навчання, які сприяли оволодінню учнями такими прийомами розумової діяльності, як аналіз, синтез та узагальнення.

Як підтвердило наше дослідження, ефективному вирішенню завдань економічної підготовки учнів позашкільних навчальних закладів у питанні

застосування набутих економічних умінь сприяли рольові ігри та метод проектів. Рольова гра розглядалась і використовувалася нами як метод навчання, що полягає у виконанні учнями ролей, відповідних реальним економічним функціям особистості в суспільстві, і передбачає взаємодію та моделювання систем економічних відносин. Проведені ігри мали на меті всебічний розгляд соціальних та економічних проблем України. Найбільший інтерес становили з-поміж них такі: “Твоя власна справа”, “Майбутнє нашого міста – наше майбутнє”, “Податкова реформа”, “Земельна реформа”, “Перспективи соціально-економічного розвитку міста”, “Перспективи соціально-економічного розвитку району” тощо.

Визначено, що важливе місце в процесі економічної підготовки учнів позашкільних навчальних закладів посідає метод проектів. Він максимально наближався до повсякденної життєдіяльності учня і сфери значущого для нього досвіду, тому дає змогу поставити на перший план завдання розвитку його особистості. Також метод проектів сприяв прояву активності учнів у вирішенні локальних соціально-економічних проблем. Обираючи теми проектів, учні орієнтувалися на їх соціально-економічну спрямованість, вагомість для суспільства, майбутнього життя тощо.

У ході дослідження встановлено, що у визначенні ефективних соціально-педагогічних умов економічної підготовки учнів вагому роль відіграє організаційний компонент, який передбачає удосконалення організаційної структури економічної підготовки учнів позашкільних навчальних закладів.

З’ясовано, що основу економічної підготовки учнів позашкільних навчальних закладів становлять заняття в гуртках економічного спрямування, інших гуртках, групах та творчих об’єднаннях. Розробка ефективних соціально-педагогічних умов економічної підготовки учнів позашкільних навчальних закладів за організаційним компонентом показала, що організацію навчально-виховного процесу доцільно проводити за структурою, цикл економічної підготовки в якій складається з чотирьох

послідовних і взаємопов'язаних етапів: етапу конкретного досвіду, етапу рефлексивного спостереження, етапу абстрактної концептуалізації й етапу активного експериментування.

Визначені соціально-педагогічні умови економічної підготовки учнів позашкільних навчальних закладів потребували експериментальної перевірки, якій буде присвячений третій розділ.

РОЗДІЛ III

ДОСЛІДНО-ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПЕРЕВІРКА СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНИХ УМОВ ЕКОНОМІЧНОЇ ПІДГОТОВКИ УЧНІВ У ПОЗАШКІЛЬНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ

3.1. Формування економічної компетентності учнів у позашкільних навчальних закладах України

Інтеграція в сучасне суспільство і знаходження свого місця в житті вимагають дедалі більших зусиль і компетентностей від кожної людини. Потрібно не просто бажати знати, але й уміти постійно розширювати й оновлювати знання, відкидаючи ті, що не витримали перевірки досвідом і часом, доводити, постійно розв'язувати численні проблеми, прогнозувати розвиток подій і змінювати свої плани і методи їх здійснення.

Як показує аналіз досвіду освітніх систем навчальних закладів, одним із шляхів оновлення змісту освіти й навчальних технологій, узгодження їх із сучасними потребами, інтеграції до світового освітнього простору є орієнтація навчальних програм на компетентнісний підхід та створення ефективних механізмів його впровадження.

На думку сучасних педагогів, саме набуття життєво важливих компетентностей може дати людині можливість орієнтуватись у сучасному суспільстві, інформаційному просторі, швидкоплинному розвитку ринку праці, подальшому здобутті освіти.

Науковці європейських країн вважають, що набуття молоддю знань, умінь і навичок спрямоване на вдосконалення їхньої компетентності, сприяє інтелектуальному й культурному розвитку особистості, формуванню в неї здатності швидко реагувати на запити часу. Саме тому важливим є визначення самого поняття компетентності, розуміння, які саме компетентності і як необхідно формувати, що має бути результатом навчання.

Більшість науковців говорять про необхідність визначити, відібрати та ґрунтовно ідентифікувати обмежений набір компетентностей, які є найважливішими, інтегрованими, ключовими. Такий підхід дав підстави зарубіжним науковцям зробити висновок про те, що ключові (найвагоміші та найбільш інтегровані) компетентності:

- сприяють досягненню успіхів у житті;
- сприяють підвищенню якості суспільних інститутів;
- відповідають багатоманітним сферам життя.

На думку експертів Ради Європи, компетентності передбачають:

- спроможність особистості сприймати та відповідати на індивідуальні й соціальні потреби;
- сформованість комплексу ставлень, цінностей, знань і навичок.

Експерти країн Європейського Союзу визначають поняття компетентностей як “здатність застосовувати знання й уміння” (Eurydice 2002), що забезпечує активне застосування навчальних досягнень у нових ситуаціях.

Водночас в останніх публікаціях ЮНЕСКО поняття компетентності трактується як поєднання знань, умінь, цінностей і ставлень, застосовуваних у повсякденні. На конференції міжнародного рівня, що відбулася за участю ЮНЕСКО, Міністерства освіти Норвегії (Департаменту технічної освіти та професійної підготовки) у 2004 р., експерти дійшли згоди в трактуванні поняття компетентності як здатності застосовувати знання та вміння ефективно і творчо в міжособистісних відносинах – ситуаціях, що передбачають взаємодію з іншими людьми в соціальному контексті так само, як і в професійних ситуаціях.

Слід відзначити, що компетентність – поняття, що логічно походить від ставлень до цінностей та переходу від знань до умінь. Згідно з визначенням Міжнародного департаменту стандартів для навчання, досягнення та освіти (International Board of Standards for Training, Performance and Instruction (IBSTPI), поняття компетентності визначається як

спроможність кваліфіковано здійснювати діяльність, виконувати завдання або роботу.

При цьому компетентність містить набір знань, навичок і ставлень, що дають змогу особистості ефективно діяти або виконувати певні функції, спрямовані на досягнення певних стандартів у професійній галузі або певній діяльності [295]. Для того щоб полегшити процес оцінювання компетентностей, Департамент пропонує виділити з цього поняття такі індикатори, як набуті знання, вміння, навички та навчальні досягнення.

Починаючи з 1980-х рр. Організація економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) розпочала свої дослідження в цьому напрямі [289]. Фахівці цієї організації протягом декількох років збирали й аналізували дані про освіту в різних країнах з позиції їх результативності та ефективності, що дало змогу визначити систему освітніх індикаторів. Самі країни-члени ОЕСР відзначали, що від 90-х рр. у світі бракує досліджень щодо теоретичних та концептуальних знаннєвих засад, навичок і компетентностей та їх співвідношень між собою. ОЕСР детально розглядає та спрямовує нині свою діяльність на проблему впровадження компетентностей у зміст освіти.

Напрацювання ОЕСР ґрунтуються на декількох положеннях, які сьогодні є засадничими для більшості відповідних досліджень інших установ, організацій і фахівців, що працюють у цьому напрямі. Основними є такі положення:

- формування компетентностей є результатом взаємодії багатьох різноманітних чинників;
- сучасне життя водночас вимагає від людини набуття певного набору, комплексу компетентностей, які називаються ключовими;
- вибір найважливіших загальних компетентностей, що називаються ключовими, має відбуватися на фундаментальному рівні, враховуючи актуальні світоглядні ідеї щодо суспільства й індивідуума та їх взаємодії;
- має бути врахований також вплив культурного й іншого контекстів того чи іншого суспільства, країни.

Класифікація ОЕСР поділяє ключові компетентності, які визначають компетентісну модель молоді особистості, на три категорії, що передбачають “автономну дію”, “інтерактивне використання засобів” та “вміння функціонувати в соціально гетерогенних групах”; наголошуючи на тому, що поділ є умовним і що кожна з ключових компетентностей містить такі аспекти, як мотивація, ціннісні орієнтації та емоційний досвід. Найбільше розробленим на міжнародному рівні є підхід оцінювання рівня компетентності молоді, що належить категорії “Інтерактивне використання засобів”, – йдеться про вимірювання функціональної грамотності (під якою розуміється здатність чітко та кваліфіковано виконувати професійні функції) як невіддільного складника компетентісної молоді особистості.

На думку російського науковця В. Краєвського, “компетентність є ключовим, своєрідним “вузловим” поняттям, оскільки воно, по-перше, поєднує в собі інтелектуальний і навичковий складники освіти; по-друге, в поняття компетентності закладено ідеологію інтерпретації змісту освіти, сформованого “від результату” (“стандарт на виході”); по-третє, ключова компетентність є інтерактивною за природою, тому що вона містить низку однорідних чи близьких умінь і знань, що належать до широких сфер культури та діяльності (інформаційної, правової, економічної тощо). Продовжуючи цю думку, вчені говорять, що поняття компетентності охоплює не тільки когнітивний і операціонально-технологічний складники, а й мотиваційний, етичний, соціальний та поведінковий [97].

Воно містить результати навчання (знання й уміння), систему ціннісних орієнтацій, звички тощо; компетентності формуються в процесі навчання, і не лише в школі, але і під впливом родини, друзів, роботи, політики, релігії, культури й ін. У зв’язку з цим реалізація компетентісного підходу залежить від загальної освітньо-культурної ситуації, якій живе й розвивається школяр. Стосовно кожної компетентності можна виділяти різні рівні її освоєння (наприклад, мінімальний, просунутий, високий).

В. Краєвський розрізняє терміни “компетентність” і “компетенція”, пояснюючи, що компетенція в перекладі з латинської “competentia” означає коло питань, щодо яких людина добре обізнана, пізнала їх і має досвід. Компетентність у визначеній галузі – це поєднання відповідних знань і здібностей, що дозволяють обґрунтовано судити про цю сферу й ефективно діяти в ній [97].

Інші російські дослідники Є. Калицький та Ю. Кричевський вважають, що компетентність – це здатність (уміння) діяти на основі здобутих знань. На відміну від ЗУН (що передбачають дію за зразком, за аналогією), компетентність передбачає досвід самостійної діяльності на основі універсальних знань. Уявлення про компетенції змінює поняття “оцінки” та “кваліфікації, оскільки важливим стане не те, що в індивіда є внутрішня організація чогось (наприклад, знань), а можливості застосування того, що є” [78].

Нові підходи до змісту освіти у зв’язку з компетентностями, на їхню думку, полягають у тому, що треба уникати “знань як соціокультурної форми”, замінюючи їх на інші культурні форми (наприклад, замінити знаннєву форму роботи з людиною на ритуально організовану й говорити про уклад чи досвід), тобто будувати простір так, щоб людина, рухаючись у ньому, переходячи від однієї форми організації спілкування до іншої, несла на собі у вигляді досвіду ці переходи, і обґрунтувати, що функціонально це краще, аніж мати “щось у голові”. Треба відмовитись не від знань взагалі, а від знань “про всяк випадок”, тобто перейти до іншого розуміння того, що є “знання як такі”.

Науковці також торкаються і проблеми відбору ключових (вони ще називають їх базовими, універсальними, такими, що переносяться) компетентностей і вважають, що ключова компетенція – це така, що відповідає найширшому колу специфіки, універсальна для різних видів діяльності й може бути умовно названою як “здатність до діяльності”. Отже,

поняття “компетенція” є, з їхнього погляду, інтегративними, що містить такі аспекти:

- готовність до цілепокладання;
- готовність до оцінювання;
- готовність до дії;
- готовність до рефлексії.

Загальний аналіз сутності поняття компетентності, характеристику компетентності в освітніх системах зарубіжних країн в Україні здійснили О. Биковська, О. Локшина, О. Овчарук, О. Пометун, І. Єрмаков та ін.

Опрацювання широкого спектру наукових праць з проблеми дало нам змогу визначити сутність поняття “економічна компетентність учнів у позашкільних навчальних закладах”.

Економічна компетентність учнів визначається нами як цілісне інтегроване утворення, що виражається в сукупності здатностей особистості, необхідних для її успішної самореалізації та ефективної участі в економічній сфері.

Її структурними складовими є пізнавальний, ціннісно-мотиваційний та діяльнісно-поведінковий компоненти. Застосування системного підходу до аналізу економічної компетентності дало змогу розглядати її саме як сукупність певних здатностей, спроможностей.

Відповідно до структури економічної компетентності її ефективність виражається критеріями сформованості пізнавального, ціннісно-мотиваційного та діяльнісно-поведінкового компонентів.

Отже, сьогодні тільки та людина може повноцінно діяти у мінливому світі, яка здатна зробити самостійний вибір, прийняти самостійне рішення. Усі ці обставини зумовлюють потребу в оволодінні сучасними компетентностями, які дають можливість реалізувати в житті пізнавальний, духовно-моральний, творчий, комунікативний потенціали. Ці потенціали грають роль динамічних доміанат, які компетентісно спрямовують процес розвитку і саморозвитку особистості.

Пізнавальний (когнітивний) потенціал визначається обсягом і якістю інформації, способами оволодіння знаннями, підходом до знань як до інструменту розв'язання життєвих проблем.

Духовно-моральний потенціал зумовлюється етичними нормами, смисложиттєвими і духовними цінностями, життєвими цілями, переконаннями.

Творчий потенціал особистості визначається наявним володінням уміннями і навичками, здатностями до дії і мірою їх реалізації у певній сфері діяльності, спілкування.

Комунікативний потенціал особистості оцінюється культурою спілкування, діалогу, толерантністю, характером і міцністю контактів з іншими людьми. Ця змістово-динамічна здатність розкривається у багатстві системи соціальних ролей, які виконує особистість.

Поняття “компетентність” знаходиться нині в епіцентрі наукової думки, оскільки воно розкриває якісно нові перспективи навчання й виховання учнів, життєвих результатів освітньої діяльності.

В основі концепції компетентності лежить ідея виховання компетентної людини та працівника, який не лише має необхідні знання, високі моральні якості, а й уміє діяти адекватно у відповідних ситуаціях, застосовуючи ці знання і беручи на себе відповідальність за певну діяльність.

Незважаючи на те, що поняття “компетенція”, “компетентний”, “компетентність” часто зустрічаються в педагогічній літературі, вони не є однозначними і, за висловами деяких європейських педагогів (Г. Халаш, Д. Куллахан та ін.), безпроблемними. Щоб глибше зрозуміти природу поняття “компетентність”, звернемось до енциклопедичних джерел і словників, які розкривають багатогранність і неоднозначність розуміння цього феномену наукового знання.

Слід відзначити, що термін “компетентність” є похідним від слова “компетентний”. Слово “компетентний” (competens із лат. - відповідний,

здатний) означає: 1) той, хто володіє компетенцією; 2) обізнаний у певній галузі.

Поняття “компетентність” органічно зв’язано з дефініцією “компетенція”. По суті, компетентність – це сукупність компетенцій, її ядро, серцевина. Відзначимо, що в різних тлумачних словниках тлумачення поняття “компетентний” хоча дещо й відрізняються за своїм змістом, але включають два загальних аспекти:

1) певні знання людини в якій-небудь галузі, яка з чим-небудь добре обізнана, тямуща;

2) певні повноваження, повноправність.

Приміром, у “Словнику української мови” компетентний характеризується як:

1) той, хто має достатні знання в якій-небудь галузі, який з чим-небудь добре обізнаний, тямущий; який ґрунтується на знанні, кваліфікації;

2) який має певні повноваження, повноправний, повновладний [225].

Характеристику поняттю “компетентний”, “компетенція” дають, не збагачуючи його новим змістом, новими акцентами, різні тлумачні словники. Як правило, українські і російські словники ототожнюють поняття “компетентність” і “компетенція”, хоча кожне із них несе свій смисл. Компетентна людина, яка не володіє повноваженнями (компетенціями), не зможе повною мірою і в соціально значущих аспектах їх реалізувати. На цій основі у спеціаліста розвиваються передумови до виникнення статусно-рольового конфлікту, який негативно позначається на самій людині і створює конфліктні ситуації у групі та в колективі.

У науковій літературі до поняття “компетентність” включають, крім загальної сукупності знань, ще й знання можливих наслідків конкретного способу впливу, рівень уміння і досвід практичного використання знань. Головним, спільним, що характеризує погляди різних авторів, є те, що знання людини виступають потенціалом, яким вона володіє, але привести його в дію зможуть додаткові фактори. Виходить, що компетентність - це не тільки на-

явність знань і досвіду, але й уміння їх використати при здійсненні своїх функцій. На наш погляд, більш сучасна, актуальна формула розуміння поняття “компетентність” міститься в різних англomовних словниках.

У перекладі з англійської “competence” означає (за двомовним англо-українським словником):

- здатність, уміння;
- компетентність;
- компетенція, правомочність.

Тлумачний словник англійської мови трактує поняття “competence”, яке походить від латинського “competer” та має значення “збігатися”, “погоджувати”, “бути здатним”, як відповідність, достатність, уміння виконання певної роботи, завдання, обов’язку; розумові здібності або загальні вміння і навички.

Оксфордський російський словник під компетентністю розуміє достатні вміння, адекватну кваліфікацію і вважає, що competence – це якість, стан; competent – той, що має необхідну чи адекватну здатність діяти, розвиватись особливим шляхом [303].

Як бачимо, англomовні словники рельєфніше й адекватніше розкривають сучасний зміст поняття “компетентність”, де на перший план виходить категорія “здатність до дії” як уміння використовувати знання у практичній діяльності; як певні стратегії для реалізації творчого потенціалу особистості. Поняття компетентності, пов’язане зі здатністю відповідати вимогам високого рівня складності, включає систему вчинків.

Воно інтегрує когнітивний, мотиваційний, етичний, соціальний і поведінковий компоненти. Бути компетентним - значить уміти мобілізувати в даній ситуації набуті знання і досвід. У США при обговоренні компетентності увага звертається на конкретні ситуації, в яких вони проявляються. Є сенс говорити про компетентність лише тоді, коли вона проявляється в якій-небудь ситуації; нереалізована компетентність, будучи потенцією, не є компетентністю.

Слід відзначити, що компетентність не може бути ізольована від конкретних умов її реалізації. Вона органічно пов'язує одночасну мобілізацію знань, умінь і способів поведінки, спрямованих на умови конкретної діяльності.

Компетентність – це специфічна здатність, яка дає змогу ефективно розв'язувати проблеми, що виникають в реальних ситуаціях життя. У людини мають бути певні знання – інструменти, особливі способи мислення й життєві навички. Вищі рівні компетентності передбачають ініціативу, організаторські здібності, здатність оцінювати наслідки своїх дій. Однак природа компетентності така, що оптимальні результати в розв'язанні проблем можливі лише за умови глибокої особистої зацікавленості людини.

Розвиток компетентності зводиться до того, що людина може моделювати й оцінювати наслідки своїх дій завчасно і на тривалу перспективу. Це дає змогу їй здійснити перехід від зовнішньої оцінки до визначення “внутрішніх стандартів” оцінки себе, своїх планів, життєвих ситуацій та інших людей. У вітчизняній педагогічній психології такі ідеї розвитку пізнавальних процесів і мотиваційної сфери, відзначаючи важливість переходу до саморуку мотивів і самопідкріплення, розвивала ще в середині минулого століття Л. Божович [17]. Вона вважала, що смисл розвитку і дорослішання полягає в тому, що дитина поступово стає особистістю – творцем матеріальних і духовних цінностей. Модель соціальної та індивідуальної компетентності подає життєвий шлях людини як її сходження – перехід від уміння розв'язувати ситуаційно зумовлені проблеми до надситуаційної активності, як її просування до досконалості через індивідуальні творчі акти.

Н. Киршева та Н. Рябчикова пишуть, що “лише у творчості формується і сам творець. Є тільки один шлях до створення великої особистості: велика робота над великим творінням” [203].

Звідси можна зробити висновок про необхідність виховання особливої компетентності, яка полягає в здатності людини до саморозвитку і

самоорганізації своєї діяльності в умовах принципової невизначеності і до прийняття на себе відповідальності за своє життя і життя рідних у сучасних економічних умовах.

З огляду на це змінюються і пріоритети позашкільних навчальних закладів. Ставити проблему необхідно так: суспільство утримує школу не лише для того, щоб школярі просто вчилися, щоб вони набували знань, які хоч і важливі самі по собі, а для того - і це головне, – щоб ці знання дали можливість діяти, створювати цінності, створювати продукт, розв'язувати проблеми.

Працюючи над втіленням національних європейських вимірів освіти, завжди потрібно ставити запитання: “Яких компетентностей потребує Європейське суспільство?”, “Які компетентності важливі громадянам України?”.

Таким чином, компетентність – це не тільки продукт, а й процес. Адже поняття “компетентність” включає в себе широкий спектр соціальних, комунікативних умінь, базованих на знаннях, досвіді, цінностях, які були отримані в процесі навчання. Так, у доповіді на конференції Ради Європи “Ключові вміння для Європи” у 1996 р. (м. Берн Швейцарія) підкреслювалося, що це поняття акцентує “реальну здатність застосування знань”.

Ірландський учений-педагог В. Вуд розуміє під компетентністю “загальні здатності, що базуються на знаннях, цінностях, здібностях, які особистість розвинула шляхом освіти та практики”. Він також відрізняє три терміни – уміння (competencies), навички (skills), компетентність (competence) [304].

В. Долл у роботі “Розвиваючи компетентність” визначає компетентну особистість як таку, що має достатність і придатність, володіє силою та волею, які допомагають їй діяти адекватно ситуації.

Існує також поняття “компетентність широкого спектра”, або ключові уміння, розуміючи під ними навички й уміння, які можуть

використовуватися в різних ситуаціях і контекстах, притому основним є вміння опановувати нові ситуації. Згідно з цією концепцією компетентність - це взаємозв'язок між навичками, вміннями, ситуативною діяльністю та особистістю.

Зарубіжні вчені вживають термін “ключові уявлення”, маючи на увазі те, як людина розуміє світ. “Ключові уявлення” розкривають значення різних ситуацій, а також допомагають вирішити їх, застосовуючи логіку й раціоналізм отриманих знань, умінь і навичок [305].

Є різні терміни для визначення умінь, або компетентності для життєдіяльності, однак однозначного не існує. Європейські педагоги використовують такі терміни як загальні, або ключові, вміння, базові вміння, фундаментальні шляхи навчання, ключові кваліфікації, крос-навчальні вміння або навички, ключові уявлення, опори або опорні знання тощо. Усі ці терміни не є тотожними і відображають різні точки зору та різні підходи. Проте в основі всіх педагогічних концепцій лежить ідея необхідності формування компетентної особистості, здатної застосовувати знання, вміння та досвід відповідно до ситуації.

Особливими ознаками розвитку сучасного соціально-економічного простору є орієнтація на вільний розвиток людини, на її конкурентоздатність, мобільність, інтелектуально-корпоративні якості.

Сучасна економічна система є системою відкритого типу, де здійснюється вільний рух товарів, інформації, грошей. В основі вільного руху – взаємодія суб'єктів ринкових відносин, активна участь у розвитку ринку, високий ступінь інтегрованості всіх складових соціально-економічної системи на локальному і глобальному рівнях. Вагомим чинником якісної взаємодії, а також діяльності суб'єктів ринкових відносин є економічна компетентність учнів, яку набувають учні в результаті економічної підготовки, що забезпечує їх успішність. Це означає значне підвищення ролі нового компетентнісного підходу.

Компетентнісний підхід було запропоновано в Масачусетському університеті. Через свою ефективність компетентнісний підхід почав інтенсивно поширюватись. У різноманітних модифікаціях він застосовується в Австралії, Великій Британії, Фінляндії, США, Канаді, Нідерландах та в багатьох інших розвинутих країнах світу. Результати аналізу наукових праць з проблеми компетентнісного підходу, надають змогу детально охарактеризувати його особливості і визначити перспективи застосування щодо формування економічної компетентності фахівців у галузі економіки.

На сьогодні в психолого-педагогічних дослідженнях накопичено значний теоретичний та практичний досвід, який є підґрунтям для розробки педагогічної проблеми формування економічної компетентності фахівців у галузі економіки. Особливістю проблеми формування економічної компетентності учнів є її економічний контекст, значна роль дисциплін економічного циклу. Тому необхідно визначити сутність процесу формування економічної компетентності фахівців у галузі економіки під час вивчення дисциплін економічного циклу.

В економіці, що швидко розвивається, підприємства остерігаються створювати робочі місця, на яких люди працюють упродовж життя. Дуже швидко застарівають “ноу-хау” найманих працівників. Зростає ненадійність робочих місць, оскільки все більше співробітників пов’язані з гнучкими, короткотривалими проектами та колективами, що необов’язково належать одній фірмі. Потребою сьогодення є наявність компетенцій. Для того, хто шукає роботу, це означає “стати універсальним працівником”, який має “портфель компетенцій”, робітник повинен мати різнобічні здібності, що ґрунтуються на власних талантах і пронизані оригінальною комбінацією практичного досвіду.

Замість виконання завдання потрібною є здатність вирішувати проблеми. Майбутні співробітники мають бути більшою мірою квазісамостійними зі значною ринковою відповідальністю.

Отже, на сучасному етапі розвитку соціально-економічної системи, компетентним вважають фахівця, який здатен отримати найкращий результат.

Компетентність розглядається як системна, інтеграційна єдність, синтез інтелектуальних і навичкових складових (когнітивної та діяльнісної), особистісних характеристик (ціннісні орієнтації, здібності, риси характеру, готовність до здійснення діяльності тощо) і досвіду, що надає змогу людині використовувати свій потенціал, здійснювати складні культуровідповідні види діяльності, оперативно й успішно адаптуватися в суспільстві та професійній діяльності, яка постійно змінюється. Вона відображає не лише потенціал, що є в людини, і здатність його використовувати, але й породжує нові явища, якості життєдіяльності, надаючи людині можливість бути успішною. Компетенції виступають як компоненти професійної компетентності.

Аналіз сучасної теорії та практики застосування компетентнісного підходу щодо формування економічної компетентності учнів з огляду на економічну підготовку надає змогу визначити суперечності між:

- необхідністю подальшого впровадження загальноєвропейських стандартів щодо економічної компетентності фахівців у галузі економіки і недостатньою розробленістю теоретико-методичних основ застосування компетентнісного підходу щодо формування економічної компетентності;

- вимогами міжнародних стандартів щодо рівня економічної компетентності учнів у контексті економічної підготовки та недостатньою сформованістю відповідних механізмів упровадження цих стандартів у практику;

- необхідністю підвищення престижності економічної компетентності фахівців економічного профілю і недостатньою розробленістю інструментарію для досягнення цієї мети в сучасних умовах.

Слід зазначити, що високий рівень економічної компетентності є обов'язковою умовою ефективної діяльності сучасних організацій та

підприємств, що повинно стимулювати учня до занять з економічної підготовки.

Економічна компетентність є складною інтегративною якістю, що визначає високий рівень знання економічної термінології, здатність здійснювати аналітичну оцінку економічної інформації. Економічна компетентність учня фіксує цінність майбутньої професійної діяльності як одного із шляхів особистісної самореалізації і саморозвитку. Таким чином, надзвичайно важливо сприяти підвищенню економічної компетентності учнів через здійснення різноманітних аналітичних операцій з економічною термінологією під час навчальних занять з дисциплін економічного циклу.

Достатньо ефективним прикладом аналітичних операцій з економічною термінологією під час навчальних занять з економічних дисциплін є визначення базових та споріднених економічних понять з подальшим тлумаченням їх змісту. Цей зручний і дієвий інструментарій надає можливість значно підвищити рівень знання економічної термінології у майбутніх фахівців економічного профілю.

Подібні аналітичні вправи з економічною термінологією можуть застосовуватися як під час опрацювання навчального матеріалу дисциплін економічного циклу, так само й інших гуманітарних дисциплін (наприклад, іноземні мови), які викладаються майбутнім фахівцям економічного профілю.

Для кожної теми дисципліни економічного циклу формуємо економічний словничок майбутнього фахівця економічного профілю з базовими і спорідненими поняттями. Наприклад:

– поняття “банк”, яке визначають як фінансово-кредитну установу, що здійснює фінансове посередництво. Серед споріднених визначають такі поняття: банк акціонерний, банк венчурний, банк іноземний, банк іпотечний, банк ощадний, банк розвитку, банк універсальний, банк уповноважений, а також банківська асоціація, банківська гарантія, банківський капітал, банківський кредит, банківський чек.

Викладач активізує пізнавальний інтерес тих, хто навчається, під час пошуку різних варіантів визначення поняття “банк” - від великої фінансово-кредитної установи до фінансового посередника ринку. Кожна пропозиція обговорюється, здійснюються спроби пошуку споріднених понять та їх тлумачення. Викладач порівнює зміст різних визначень споріднених понять і пропонує навчальній групі створити економічний словничок теми з базовими та спорідненими поняттями у розділі під назвою “Банк”;

– поняття “безробіття”, що визначають як соціально-економічне явище, при якому певна кількість працездатних людей не може знайти собі роботу.

Серед споріднених визначають такі поняття: вимушене безробіття, загальне безробіття, масове безробіття, природне безробіття, безробіття приховане, рівень безробіття, структурне безробіття, а також безробітний, тимчасово безробітний, постійно безробітний.

Педагог також активізує пізнавальний інтерес тих, хто навчається, під час пошуку різних варіантів визначення поняття “безробіття”. Кожна пропозиція обговорюється, здійснюються спроби пошуку споріднених понять та їх тлумачення. Викладач порівнює зміст різних визначень споріднених понять і пропонує навчальній групі створити економічний словничок теми з базовими та спорідненими поняттями в розділі під назвою “Безробіття”;

– поняття “біржа”, що визначають як організаційно оформлений, постійно діючий ринок, на якому здійснюють торгівлю цінними паперами, нерухомістю і гуртову торгівлю товарами. Серед споріднених визначають такі поняття: біржа валютна, біржа праці, біржа товарна, біржа фондова, а також біржовий бум, біржове котирування, біржовий курс, біржовий маклер, біржові посередники, біржова рада, біржова торгівля, біржова угода, біржова ціна;

– поняття “валюта”, що визначають як грошову одиницю, яка використовується для вимірювання величини вартості товарів і послуг. Серед

споріднених визначають такі поняття: валюта іноземна, валюта конвертована, валюта платежу, а також валютна виручка, валютна інтервенція, валютна ліквідність, валютна монополія, валютна окупність, валютна система, валютне законодавство, валютний демпінг, валютний курс, валютний ринок, валютні операції, валютні обмеження, валютні резерви, валютні цінності;

– поняття “вартість”, що визначають як втілену й уречевлену в товарі суспільну працю та економічні відносини між суб’єктами господарської діяльності. Серед споріднених визначають такі поняття: вартість альтернативна, вартість виробництва, вартість відновлення, вартість гранична, вартість додана, вартість життя, вартість збитків, вартість товару, вартість цінних паперів, а також індекс вартості життя, модифікації вартості, теорії вартості;

– поняття “витрати”, яке визначають як виражені у грошовій формі витрати різних видів економічних ресурсів. Серед споріднених визначають такі поняття: витрати адміністративні, витрати альтернативні, витрати валові, витрати виробництва, витрати внутрішні, витрати граничні, витрати допустимі, витрати економічні, витрати експортні, витрати загальні, витрати збуту, витрати змінні, витрати інвестиційні, витрати калькуляційні, витрати обігу, витрати переливу, витрати споживання, витрати сукупні, витрати факторні, а також витратний бюджет, витратна діяльність;

– поняття “гроші”, що визначає як особливий товар, який є загальним еквівалентом при обміні товарів. Серед споріднених визначають такі поняття: гроші депозитні, гроші електронні, гроші кредитні, гроші паперові, гроші світові, гроші конвертовані, гроші неконвертовані, гроші повноцінні, гроші неповноцінні, а також грошова база, грошова гіпотеза, грошова ілюзія, грошова маса, грошова одиниця, грошова рента, грошова система, грошовий капітал, грошовий контроль, грошовий мультиплікатор, грошовий обіг, грошовий потік, грошовий ринок, грошові агрегати, грошові знаки, грошові реформи;

– поняття “економіка”, що визначає як найважливішу сферу суспільних відносин щодо виробництва, розподілу, обміну і споживання результатів людської діяльності, а також їх ефективного використання. Серед споріднених визначають такі поняття: економіка дефіцитна, економіка закрита, економіка змішана, економіка знань, економіка інформаційна, економіка латентна, економіка міжнародна, економіка народна, економіка освіти, економіка підприємства, економіка праці, економіка ринкова, економіка статична, економіка торгівлі, а також економічна безпека, економічна незалежність, економічна деградація, економічна демократія, економічна діяльність, економічна допомога, економічна інформація, економічна кібернетика, економічна культура, економічна модель, економічна безпека, економічна політика, економічна рівновага, економічна свобода, економічна система, економічна статистика, економічне зростання, економічне стимулювання, економічний аналіз, економічний потенціал, економічний розвиток, економічний цикл, економічні відносини, економічні категорії, економічні ресурси, економічні реформи, економія;

– поняття “інфляція”, яке визначають як стійке знецінення грошей з одночасним підвищенням цін. Серед споріднених визначають такі поняття: інфляція витрат, інфляція імпортована, інфляція кредитна, інфляція очікувана, інфляція прихована, інфляція соціальна, а також інфляційна асиметрія, інфляційна безпека, інфляційне очікування, інфляційний курс, інфляційний розрив, інфляційні застереження.

Практичне опрацювання матеріалу потемного словничка базових та споріднених понять дисциплін економічного циклу надало можливість значно підвищити економічну компетентність учнів, що підтвердило практичну цінність аналітичних вправ з економічною термінологією в такій формі.

Отже, підґрунтям формування високого рівня економічної компетентності є усвідомлення значущості тематичного компонента

економічної підготовки учнів, сприяння розвитку цього компонента, а також практичне застосування економічної інформації під час навчальних занять.

Перспективним напрямом подальших досліджень щодо підвищення рівня економічної компетентності учнів є розробка аналітичного інструментарію (тематичних словників базових і споріднених понять з інших дисциплін гуманітарного циклу), а також адаптація аналітичних вправ для фахівців інших профілів.

3.2. Експериментальна перевірка економічної компетентності учнів позашкільних навчальних закладів

Визначені і впроваджені нами соціально-педагогічні умови економічної підготовки учнів позашкільних навчальних закладів з припущенням щодо позитивного їх впливу на рівень економічної компетентності вимагали експериментального підтвердження.

Мета педагогічного експерименту саме й полягала в оцінці ефективності розроблених нами соціально-педагогічних умов економічної підготовки учнів позашкільних навчальних закладів, їх впливу на економічну компетентність.

Для більш об'єктивної, науково обґрунтованої оцінки ефективності визначених соціально-педагогічних умов економічної підготовки учнів позашкільних навчальних закладів нами запропоновані такі компоненти: пізнавальний, діяльнісно-поведінковий та ціннісно-мотиваційний.

Пізнавальний компонент визначає економічну обізнаність учнів у позашкільних навчальних закладах, рівень якості поточних та залишкових знань, вміння виділяти головну суть із широкого кола здобутої інформації та здатність критичного мислення під час вирішення практичних завдань та виконання індивідуальної роботи. При цьому передбачається не тільки відповідний рівень розвитку широкого кола знань, а й обов'язкове застосування їх на практиці.

Діяльнісно-поведінковий компонент економічної компетентності визначає ступінь готовності учнів виконувати роботу на репродуктивному рівні, зокрема: самостійне планування, раціональна організація та виконання заданої роботи, оптимальне застосування отриманих знань на практиці та успішне володіння вміннями і навичками трудової діяльності. Оцінка практичного компонента здійснювалась також з врахуванням укладених угод щодо проходження практики на провідних підприємствах, фірмах, рекламних агенціях, конструкторських бюро тощо.

Формування ціннісно-мотиваційного компонента полягає в оволодінні морально-трудохими якостями, необхідними в сучасних економічних умовах, та в їх постійному прояві, в зацікавленості різноманітними формами діяльності та досягненні поставленої мети. Зокрема, задовольняючи свої різноманітні інтереси, учні позашкільних навчальних закладів долають труднощі в процесі оволодіння різними навичками та вміннями, розвивають вольові риси характеру, що є обов'язковою умовою виховання працелюбства.

На основі аналізу компоненти дозволяють визначити ступінь економічної компетентності. Для цього був використаний структурний підхід, метою якого є встановлення рівнів сформованості та динаміки складових. Це дозволило знайти чинники підвищення ефективності розвитку як кожного структурного компонента, так і всієї досліджуваної системи в цілому. При цьому зауважимо, що даний структурний поділ є умовним, а всі складові взаємозв'язані та взаємозумовлені.

Слід акцентувати, що для педагогічної оцінки прояву рівня економічної компетентності учнів позашкільних навчальних закладів було обрано трирівневу систему оцінювання з градацією за низьким, середнім та високим рівнями, які було позначено відповідно літерами В, С, Н.

Слід відзначити, що відносячи учня до того чи іншого рівня, ми прагнули врахувати кожну зі структурних складових економічної компетентності. З цією метою була розроблена критеріальна характеристика рівнів професійної компетентності та визначені типові характеристики студентів з різними рівнями досліджуваної якості.

Дана характеристика критеріїв рівнів економічної компетентності учнів позашкільних навчальних закладів представлена в табл. 3.1.

Характеристика критеріїв рівнів економічної компетентності учнів
позашкільних навчальних закладів

Структурні компоненти та їх основний зміст		
Критерії рівнів економічної компетентності		
Високий	Середній	Низький
Пізнавальний компонент економічної компетентності		
<p>Вільне володіння економічними, правовими, екологічними, національними основами знань, усвідомлення їх необхідності для підвищення ефективності своєї праці. Знання сутності праці та її видів в економічних умовах, сучасних основ виробництва та професійної діяльності</p>	<p>Володіння знаннями обмежене, усвідомлення лише певних основ, відчутні труднощі в розумінні окремих понять</p>	<p>Відсутність прагнення до знань, необхідних для здійснення діяльності, слабке володіння понятійним апаратом, невміння розрізняти види праці, інструменти та знаряддя</p>
Діяльнісно-поведінковий компонент економічної компетентності		
<p>Прояв уміння раціонально і самостійно організувати свою працю, оптимально застосовувати отримані знання на практиці</p>	<p>Організація праці носить поетапний характер, є прагнення охайно працювати, але не завжди доводиться до кінця задана робота, необхідна допомога дорослого</p>	<p>Організація праці ускладнена. Проблеми в застосуванні отриманих знань. Робота рідко виходить охайною. Властива лінь, необхідний постійний контроль з боку дорослих</p>

Прагнення успішного оволодіння вміннями та навичками трудової діяльності		
Ціннісно-мотиваційний компонент економічної компетентності		
Володіння морально-трудовими якостями, необхідними в сучасних економічних умовах, зацікавленість різноманітними формами діяльності та досягнення поставленої мети. Внесення елементів новизни при створенні моделей та конструкцій, досягнення високих результатів у творчості, участь в раціоналізації	Прояв якостей та прогнозування діяльності не сформовані, ставлення до трудової діяльності нерівномірне. Відчутне емоційне задоволення від процесу праці, але не завжди досягається мета. Не завжди застосовуються раціональні прийоми праці трудові уміння та навички в розв'язку творчих завдань, ситуативний прояв елементів новизни в праці	Відсутність прояву позитивного ставлення до праці, не засвоєння морально-трудових норм, позитивних якостей, необхідних для трудової діяльності. Ускладнення в розв'язанні творчих завдань, низька здатність до перенесення загальнотрудових умінь та навичок у творчу працю

Зважаючи на те, що спрямованість педагогічних досліджень полягає перш за все у виявленні ефективності і апробації розроблених умов економічної підготовки учнів, у позашкільних навчальних закладах актуальним постало використання методів математичної статистики для обробки інформації, отриманої в результаті наукового пошуку. Саме методи

математичної статистики як такі, що враховують ймовірнісний характер соціально-педагогічних явищ і процесів, а також багатофакторність соціально-педагогічного середовища дозволяють робити найбільш обґрунтовані висновки щодо результатів проведеного дослідження.

Питання про системний підхід до наукових досліджень з використанням математичної обробки результатів педагогічних досліджень уперше поставили С. Архангельський, М. Данилов, Ф. Корольов, Є. Юдін. Пізніше цей підхід до аналізу науково-дослідної діяльності застосовували І. Андреев, Л. Вяткін, В. Ільїн, Л. Ітельсон, Н. Кузьміна, В. Ледньов, М. Махмутов, В. Поляков, В. Сластьонін, Н. Тализіна та ін.

Водночас малорозробленим напрямом залишається застосування методів математичної статистики в педагогічних дослідженнях. Тому сучасне наукознавство зосереджує останнім часом на цій проблемі значну увагу (А. Греков, В. Загвязінський, Н. Кузьміна, Є. Мамчур, В. Стьопін, В. Швирьов та ін.). Слід відзначити, що, незважаючи на зростання актуальності та практичної значущості, недослідженими залишаються особливості та проблеми застосування методів математичної статистики під час проведення соціально-педагогічних досліджень.

Загалом для другої половини ХХ століття характерним є те, що у вітчизняній педагогічній науці починає формуватися галузь, яка має своїм предметом кількісні дослідження та структурне моделювання. У той же час розвиток інформаційної парадигми активізує проблему застосування методів математичної статистики під час проведення, обробки та аналізу результатів дослідження соціально-педагогічної діяльності.

Аналіз літератури переконує нас у тому, що склалися теоретичні передумови для вирішення проблеми щодо застосування методів математичної статистики в соціально-педагогічних дослідженнях.

Останнім часом математичні і кібернетичні методи досить широко застосовуються в дослідженнях психолого-педагогічного і соціально-педагогічного спрямування.

Мабуть, найбільш широкого застосування набув статистичний метод обробки результатів різних вимірів. Можна назвати багато прикладів плідного використання цього методу для проведення важливих і різноманітних досліджень, але, на жаль, і чимало прикладів некоректного його застосування. Все це актуалізує проблему обов'язкового коректного застосування методів математичної статистики в експериментальній частині соціально-педагогічних досліджень.

У цьому зв'язку важливо визначити роль і місце методів математичної статистики під час проведення соціально-педагогічних досліджень з урахуванням аналізу особливостей і проблем їх застосування, а також розглянути можливості формування на основі цього аналізу методики використання математичної статистики в соціально-педагогічних дослідженнях.

Вищевикладене відображає суперечності між: необхідністю підвищення якісного рівня і практичної значущості результатів соціально-педагогічних досліджень та реальним рівнем цієї якості; зростаючими вимогами до соціально-педагогічних досліджень як базової основи формування законів і принципів розвитку досліджуваного соціально-педагогічного середовища та неадекватністю цим вимогам ролі і місця методів математичної статистики як важливого компонента наукового пошуку.

Слід відзначити, що розвиток науково-дослідної діяльності, а також інтеграція науки і освіти посідають чільне місце серед основних заходів у галузі освіти. Соціально-педагогічні пошуки передбачають проведення пріоритетних фундаментальних і прикладних досліджень, а також розробки з актуальних проблем соціальної педагогіки і соціальної роботи та широке запровадження результатів у практичну соціально-педагогічну діяльність. Результати соціально-педагогічних досліджень оцінюють відповідно до наукової обґрунтованості отриманих результатів і узагальнень, які

дозволяють встановити залежності і зв'язки між соціально-педагогічними явищами і процесами та зробити наукові висновки.

Обґрунтованість наукових висновків та науковий рівень соціально-педагогічних досліджень у цілому здатні найбільшою мірою забезпечити сучасні методи математичної статистики обробки інформації, вибір яких визначається змістом і метою дослідження.

Останнім часом ефективними знаряддями пізнання, які можуть бути використані і в природничих, і в суспільних науках, зокрема в педагогічних, є методи математичної статистики, які застосовуються під час збору, аналізу та інтерпретації даних для встановлення тих специфічних закономірностей, котрі діють у конкретних соціально-педагогічних явищах. Відомий англійський статистик У. Рейхман зауважував: “Ми живемо в час статистики. Мало не в кожному своєму аспекті явища природи, а також людська і будь-яка інша діяльність піддаються зараз вимірюванням за допомогою статистичних показників”.

Застосування методів математичної статистики в експериментальній частині соціально-педагогічних досліджень пов'язані перш за все з обробкою та аналізом отриманої інформації, з вивченням масових соціально-педагогічних явищ.

Сьогодні виникла нагальна необхідність розробки методики застосування математичних і кібернетичних методів у соціально-педагогічних дослідженнях. Зазначеній проблемі як у зарубіжній, так і в вітчизняній літературі був присвячений ряд публікацій.

Починаючи з ХІХ століття соціальні дослідження ще не передбачали вивчення сутності педагогічних явищ і процесів, але вже на той час можна було говорити про поступове зближення двох наук. Учені, які проводили педагогічні дослідження, спостереження й експерименти у своїх працях застосовували розрахунок відносних частот, наочне представлення даних за допомогою таблиць і графіків. При цьому методи статистики як прикладної

науки для обробки педагогічних досліджень практично не використовувались.

Важливий етап у розвитку статистичних методів пов'язаний із заснуванням К. Пірсоном журналу "Biometrika" (1900). Роботи Ф. Гальтона, К. Пірсона, Р. Фішера та інших учених зумовили розвиток параметричної статистики. Для перевірки гіпотез використовувалися критерії Пірсона, Стьюдента, Фішера.

У практику дослідниками був запроваджений дисперсійний аналіз, сформульовані основні ідеї планування експерименту. Розроблений Г. Фехнером метод парних порівнянь набув значного розвитку завдяки Л. Терстоуну. Проблемами аналізу сукупності займалися Ю. Аболенцев, Г. Кильдишев, В. Сиськов, Б. Ястремський. Ф. Гальтон розробив теорію факторного і регресійного аналізу, а також метод визначення коефіцієнта кореляції. Засновником дисперсійного аналізу вважають Р. Фішера. Основний вклад у розробку вибіркового методу належить Б. Раунтрі.

Розроблена в першій половині ХХ століття теорія параметричної статистики та розвиток методів математичної статистики в цілому зумовили їх застосування при науковій обробці інформації в усіх галузях знань, у тому числі і педагогічних. Перші спроби щодо застосування математичних методів обробки результатів педагогічних досліджень у вітчизняній науці належать до першої третини минулого століття.

Послідовний і ґрунтовний підхід до проведення педагогічного дослідження можна простежити в роботах Л. Занкова, який заклав базові поняття педагогічного експерименту [70].

Серед публікацій, присвячених зазначеній проблемі, чільне місце належить і монографії Л. Ітельсона. У ній детально було розглянуто ряд важливих питань щодо використання математичних і кібернетичних методів у психолого-педагогічних дослідженнях. Природно, що в цій одній із перших робіт не всі питання були викладені з достатньою глибиною. Зокрема, у монографії були некоректно викладені деякі питання, пов'язані з

використанням статистичних методів. На жаль, ця книга була сприйнята багатьма некритично, і в ряді статей, що з'явилися пізніше, виявилася тенденція до невірної застосування статистичних методів у педагогічних дослідженнях.

Підкреслюючи тісний зв'язок теоретичної і практичної сторін педагогічної діяльності, Л. Занков відмічав: “Головне полягає в тому, щоб органічно поєднати створення нових способів у навчанні і висвітлення об'єктивних законів, яким підпорядковується їх застосування”, що підкреслює особливу значущість емпіричних методів у науковому педагогічному дослідженні. Вони є не лише основою для підкріплення теоретичних посилок, але часто становлять предмет нового наукового дослідження, тоді як теоретичні завдання спрямовані на вивчення і виявлення причин, зв'язків і залежностей, які б дозволяли встановити поведінку об'єкта, визначати та вивчити його структуру, характеристики на основі розроблених у науці принципів і методів пізнання [70].

В. Беспалько описав методику дослідження та оцінки ефективності дидактичного процесу за допомогою таких параметрів, як рівень засвоєння знань, науковість змісту навчання, його автоматизація та ін.

Соціально-педагогічні явища та процеси за своїм характером є дуже складними, історично зумовленими, комплексно виявляються та підпорядковуються різним факторам – простим і складним, загальним і частковим, необхідним і випадковим, суттєвим та несуттєвим, об'єктивним і суб'єктивним.

Тому важливою проблемою залишається пошук і обґрунтування методів одержання достовірних наукових знань про соціально-педагогічні явища (вираження тих реальних процесів, які ми сприймаємо, спостерігаємо, описуємо). Згодом педагогічні явища перетворюються у педагогічні факти за умови включення в певну систему наукових знань і можуть бути представлені у словесній формі, у формі логічного судження, у вигляді повідомлення, а також графічно чи мовою математики і статистики.

Основою розробки будь-якого наукового дослідження є сукупність пізнавальних засобів, методів, прийомів і їх певна послідовність. Оскільки соціальна педагогіка має справу з даними, отриманими в результаті збору досить різноманітного матеріалу, дослідник у галузі соціально-педагогічних проблем повинен засвоїти ряд операцій: вибірка, програма обробки даних, аналіз залежностей і т. ін. Кожна з цих операцій використовується на різних стадіях дослідження.

На етапі постановки теоретичної проблеми та на етапі формулювання гіпотез слід зафіксувати передбачуване протиріччя між знаннями про потреби людей у будь-якій діяльності і незнанням шляхів, засобів і методів реалізації цієї діяльності, тобто встановити обсяг невирішених завдань.

Вихідні дані про об'єкт соціально-педагогічного дослідження можна отримати, застосовуючи такі методи як багатомірний статистичний аналіз, спрямований на виявлення характеру і структури взаємозв'язків між компонентами досліджуваної проблеми: аналіз факторний, який дає змогу подати в компактній формі узагальнену інформацію про структуру зв'язків між ознаками досліджуваного соціально-педагогічного явища; контент-аналіз для систематизованої фіксації і квантифікації одиниць змісту в досліджуваному матеріалі; математичне моделювання, що передбачає використання математичного апарату для опису і наступного аналізу основних властивостей соціальних явищ і процесів.

На стадії теоретичного аналізу проблеми (уточнення понять) вводяться функціональні залежності, відбираються критерії, за якими класифікуються, оцінюються (та одержують оцінки) відповідним індикатором соціально-педагогічні явища, дії або діяльність, зокрема при їх формалізації. Так, наприклад, при дослідженні соціально-педагогічних умов самоосвіти дорослих доцільно розглянути різні фактори, які впливають на ставлення дорослої людини до неперервної освіти в цілому і до самоосвіти зокрема.

Можна проаналізувати функціональні залежності між сімейним станом, умовами життя, матеріальним становищем, місцем роботи дорослої людини, її соціальним статусом та її вибором у галузі освіти. Кожен із факторів слід інтерпретувати і перевести на мову логічних завдань у відповідності з гіпотезами дослідження.

Перевірка істинності гіпотез передбачає здійснення ряду процедур, пов'язаних із доведенням недосконалості даних про структуру об'єкта, аналізом основних факторів, які впливають на нього, перевіркою встановлених раніше зв'язків. Для цього можуть бути застосовані такі методи:

– факторний аналіз, який дає змогу виявити приховані (латентні) ознаки, а також причини їх виникнення і внутрішні закономірності. Факторний аналіз спрямований на перетворення вихідного набору ознак у більш просту і змістовну форму. Центральне завдання методу – перехід від сукупності безпосередньо вимірюваних ознак досліджуваного явища до комплексних узагальнених факторів, за яких цінними є комбінації вихідних ознак, виділених на основі їхніх внутрішніх закономірностей, що відбивають структуру досліджуваної галузі явищ;

– дисперсійний аналіз, який дає можливість аналізувати вплив факторів (ознак) на досліджувану (залежну) змінну. Суть дисперсійного аналізу полягає в розкладанні (дисперсії) вимірюваної ознаки на незалежні складові, кожна з яких характеризує вплив того чи іншого фактора їхньої взаємодії.

Наступне порівняння таких складових дає можливість оцінити значущість кожного фактора, який вивчається, а також комбінації цих складових. Застосування дисперсійного і факторного аналізу в соціально-педагогічних дослідженнях полегшується тим, що існують відповідні комп'ютерні програми для цих методів.

Метою будь-якого соціально-педагогічного експерименту є емпіричне підтвердження (або навпаки спростування) гіпотези дослідження та

справедливості теоретичних результатів, тобто обґрунтування того, що соціально-педагогічний вплив, який пропонується (наприклад, новий зміст, форми, методи, засоби, технології соціалізації та ін.) більш ефективний (або, навпаки, менш ефективний).

Для цього необхідно переконатися в тому, що після його застосування стосовно того ж об'єкта дослідження (наприклад – групи підлітків) він дає інші результати в порівнянні з традиційними впливами. Також виділяється експериментальна група, яка порівнюється з контрольною групою.

Різниця результатів соціально-педагогічних впливів буде виправданою, якщо ці дві групи, які на початку експерименту були зіставними за своїми характеристиками, відрізняються після реалізації відповідних технологій. Відповідно, потрібно провести два порівняння і показати, що до початку соціально-педагогічного експерименту характеристики експериментальної і контрольної груп збігаються, а після закінчення експерименту – відрізняються.

Оскільки об'єктом соціально-педагогічного експерименту, як правило, є люди (діти, молодь, інваліди, військовослужбовці, пенсіонери, соціальні працівники тощо), а кожна людина – це індивідуальність, то говорити про збіги чи розбіжності в характеристиках експериментальної і контрольної груп можна лише в суто формальному, статистичному сенсі.

Для того щоб з'ясувати характер збігів і розбіжностей, використовуються статистичні методи, які дозволяють на основі даних, отриманих у результаті експерименту, прийняти виважене рішення.

Загальний алгоритм використання статистичних критеріїв досить простий: до початку і після закінчення експерименту на основі інформації про результати спостережень (характеристик членів експериментальної і контрольної груп) обраховується емпіричне значення критерію. Це число порівнюється з табличним числом (критичним значенням критерію).

Сучасні методи математичної статистики, покликані з максимальною точністю і достовірністю опрацювати результати педагогічних досліджень,

передбачають використання як параметричних, так і непараметричних методів, орієнтованих на експериментальні дані. Отже, дослідникові необхідні знання ряду найпростіших понять математичної статистики та уміння з ними працювати.

На основі викладеного та з метою експериментальної перевірки достовірності економічної компетентності учнів позашкільних навчальних закладів узагальнимо експериментальні дані.

Таблиця 3.2

Показники рівнів економічної компетентності контрольної та експериментальної груп за пізнавальним, ціннісно-мотиваційним та діяльнісно-поведінковим компонентами на констатувальному та формуальному етапах експерименту

Група	Кількість	Констатувальний експеримент					Формувальний експеримент				
		В	С	Н	Якість, %	Серед. бал	В	С	Н	Якість, %	Серед. бал
Пізнавальний показник економічної компетентності											
Експериментальна	198	44	74	80	59,6	3,82	54	96	48	75,8	4,03
Контрольна	258	54	91	113	56,2	3,77	62	110	86	66,7	3,91
Діяльнісно-поведінковий показник економічної компетентності											
Експериментальна	198	76	100	22	88,9	4,27	88	102	8	96,0	4,40
Контрольна	258	99	121	38	85,3	4,24	107	123	28	89,1	4,31
Ціннісно-мотиваційний показник економічної компетентності											
Експериментальна	198	57	95	46	76,8	4,06	63	117	18	90,9	4,23
Контрольна	258	57	119	82	68,2	3,90	64	126	68	73,6	3,98

Показники рівнів економічної компетентності учнів контрольної та експериментальної груп за пізнавальним компонентом на констатувальному та формуальному етапах експерименту подано на рис. 3.1, 3.2.

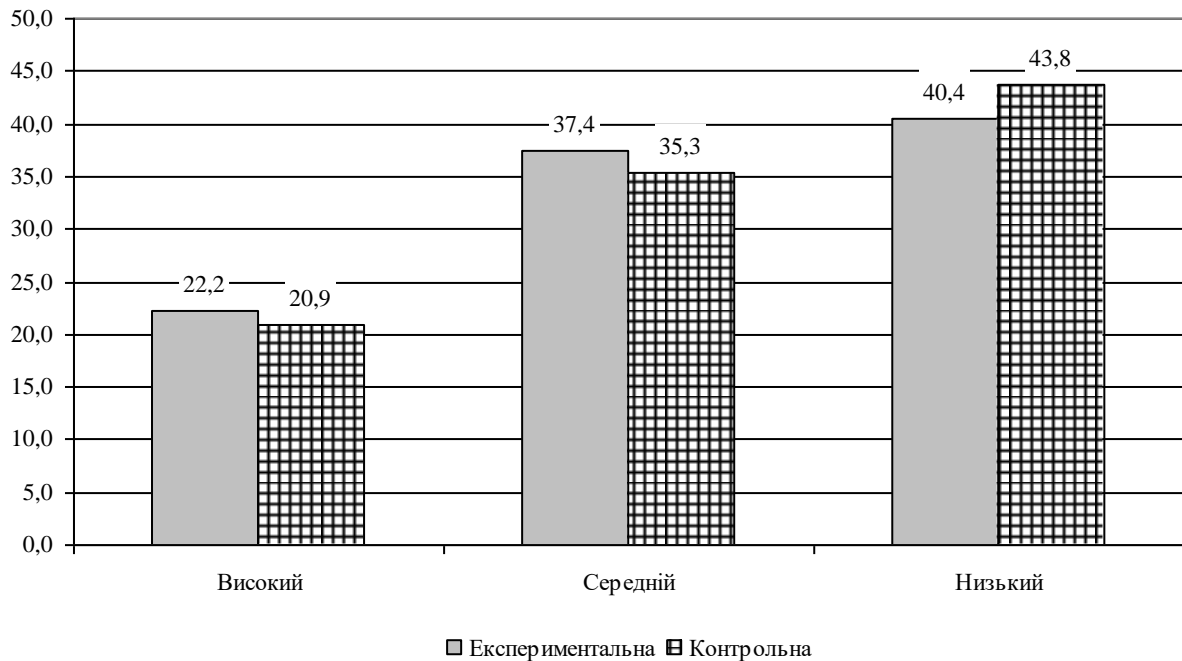

Рис. 3.1. Показники рівнів економічної компетентності учнів контрольної та експериментальної груп за пізнавальним компонентом на констатувальному етапі експерименту, %

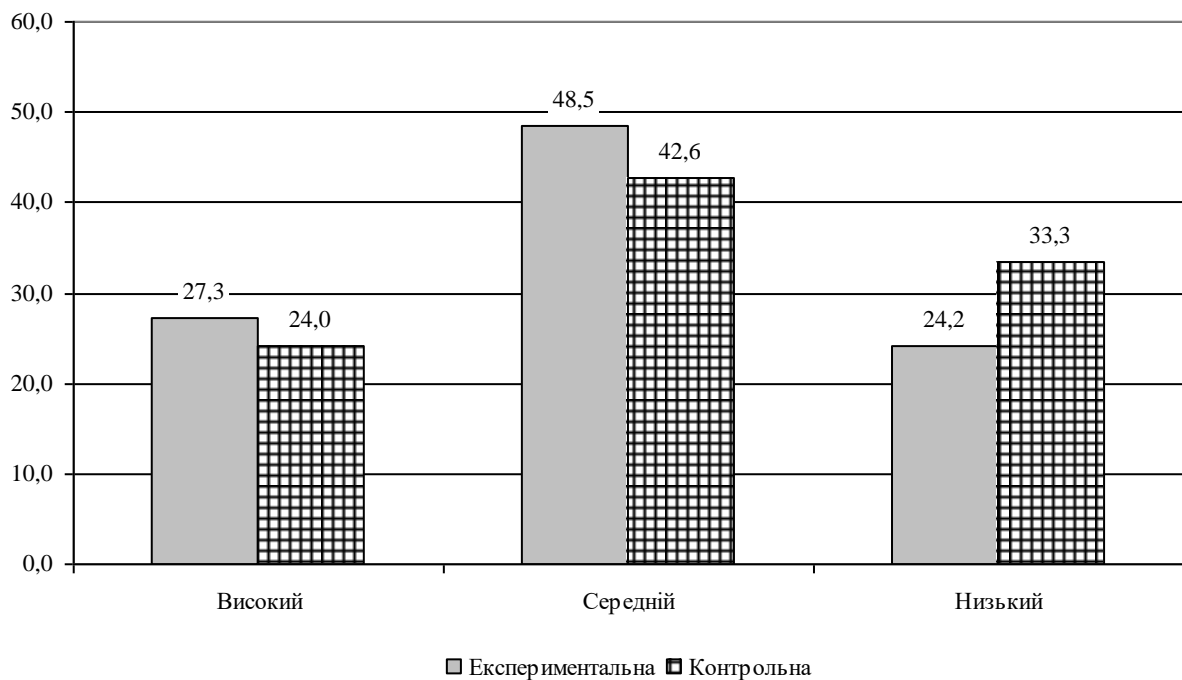

Рис. 3.2. Показники рівнів економічної компетентності учнів контрольної та експериментальної груп за пізнавальним компонентом на формуальному етапі експерименту, %

Показники рівнів економічної компетентності учнів контрольної та експериментальної груп за діяльнісно-поведінковим компонентом на констатувальному та формуальному етапах експерименту подано на рис. 3.3, 3.4.

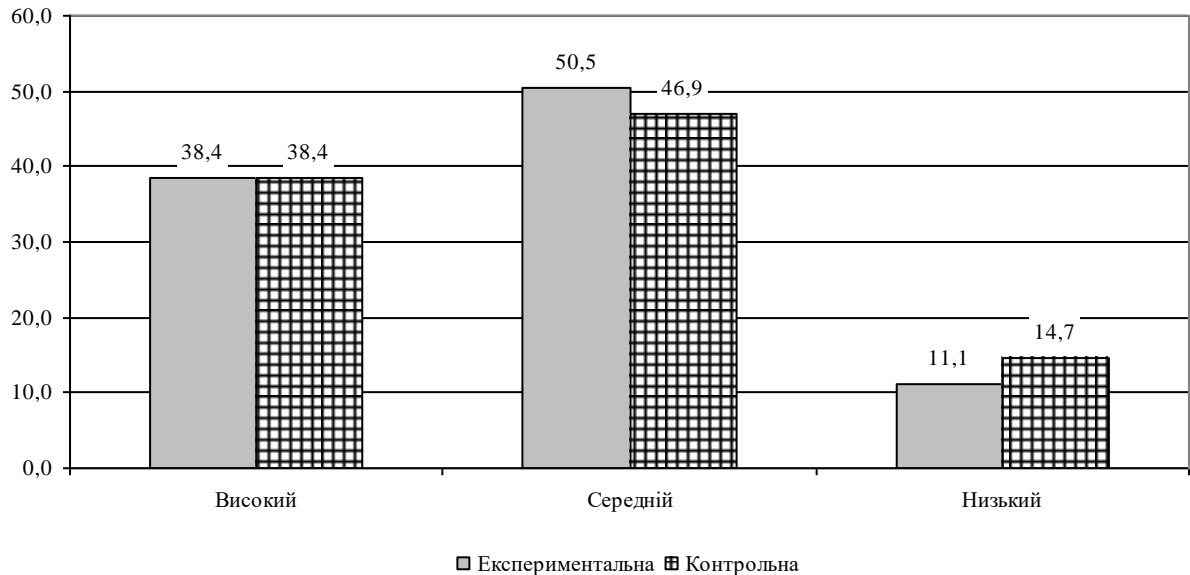

Рис. 3.3. Показники рівнів економічної компетентності учнів контрольної та експериментальної груп за діяльнісно-поведінковим компонентом на констатувальному етапі експерименту, %

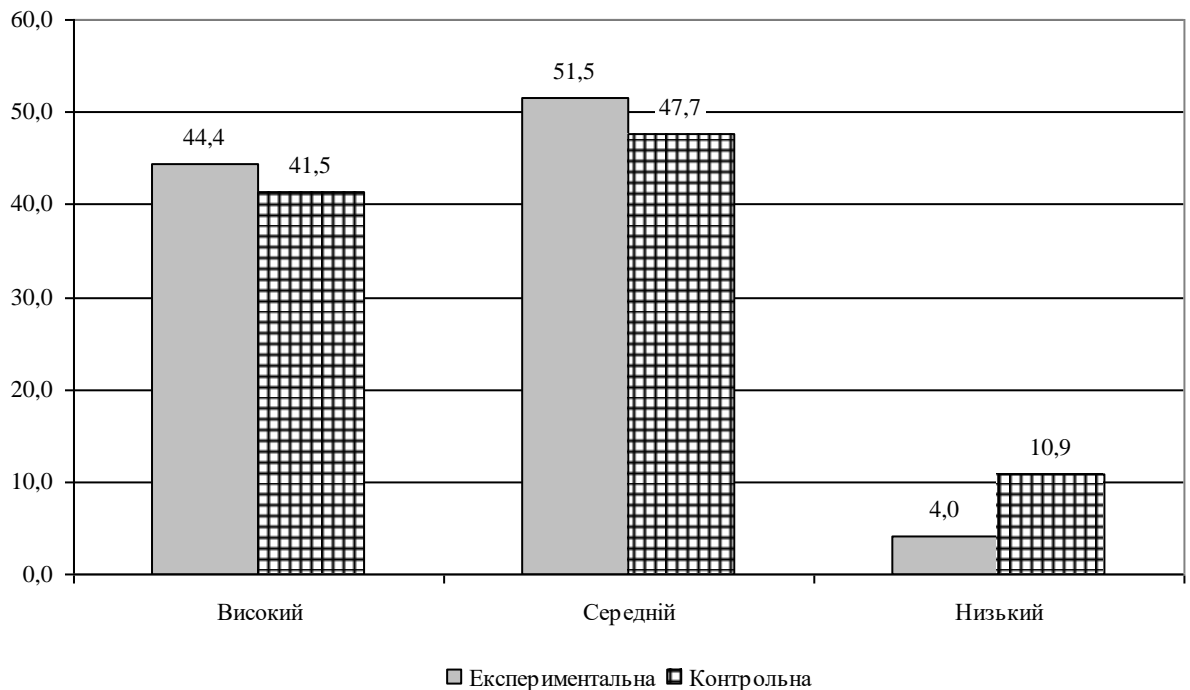

Рис. 3.4. Показники рівнів економічної компетентності учнів контрольної та експериментальної груп за діяльнісно-поведінковим компонентом на формуальному етапі експерименту, %

Показники рівнів економічної компетентності учнів контрольної та експериментальної груп за ціннісно-мотиваційним компонентом на констатувальному та формульовальному етапах експерименту представлено на рис. 3.5, 3.6.

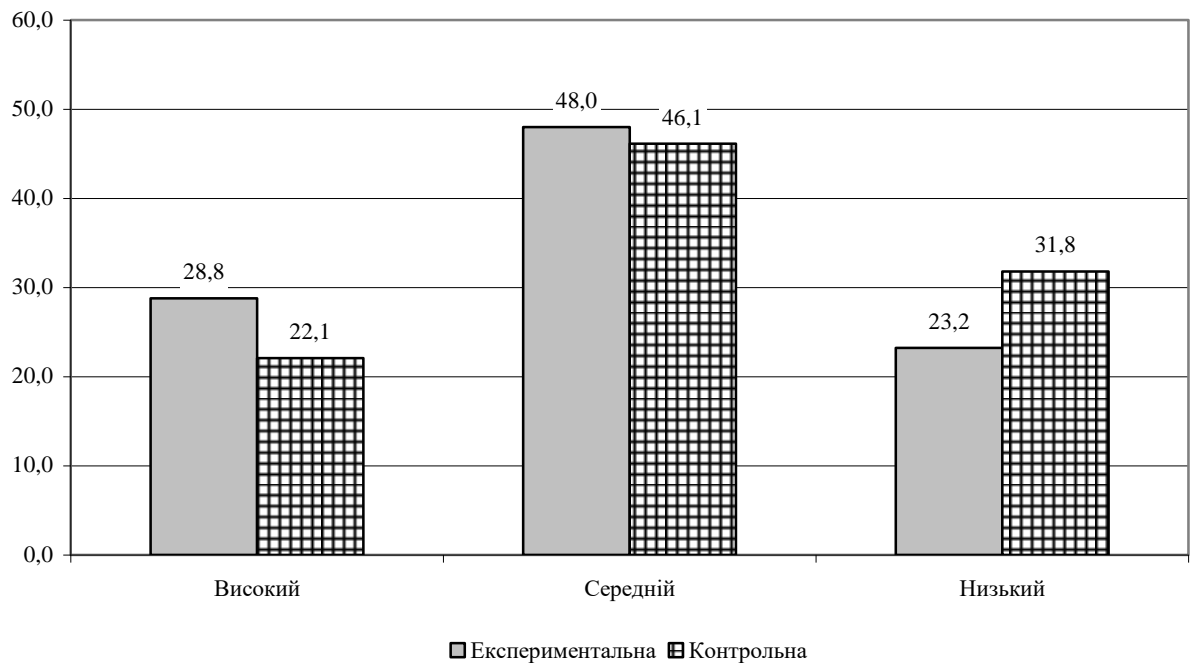

Рис. 3.5. Показники рівнів економічної компетентності учнів контрольної та експериментальної груп за ціннісно-мотиваційним компонентом на констатувальному етапі експерименту, %

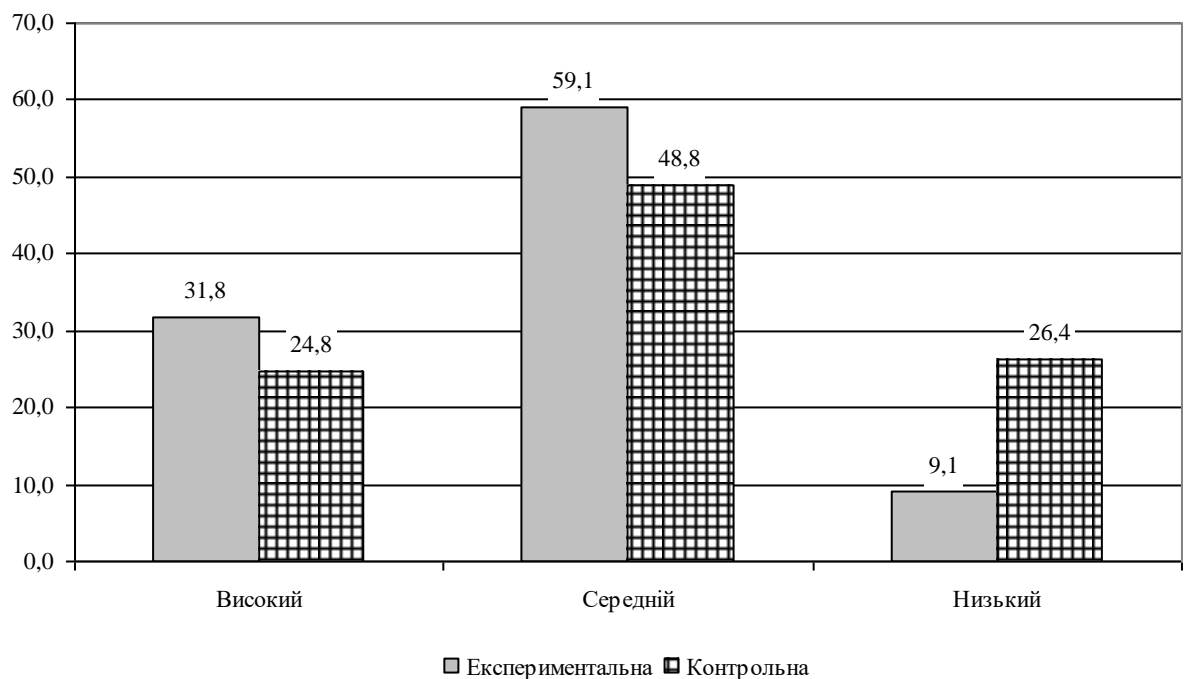

Рис. 3.6. Показники рівнів економічної компетентності учнів контрольної та експериментальної груп за ціннісно-мотиваційним компонентом на формульовальному етапі експерименту, %

Описова статистика рівнів економічної компетентності контрольної та експериментальної груп за пізнавальним, ціннісно-мотиваційним та діяльнісно-поведінковим компонентами на констатувальному та формуальному етапах експерименту

Параметри	Контрольна група		Експериментальна група	
	Констатувальний експеримент	Формувальний експеримент	Констатувальний експеримент	Формувальний експеримент
Пізнавальний показник економічної компетентності				
Об'єм вибірки	258	258	198	198
Мінімум	3	3	3	3
Максимум	5	5	5	5
Інтервал (розмах)	2	2	2	2
Сума	973	1008	756	798
Середнє	3,7713	3,907	3,8182	4,0303
Медіана	4	4	4	4
Дисперсія	0,5973	0,5672	0,5962	0,5168
Діяльнісно-поведінковий показник економічної компетентності				
Об'єм вибірки	258	258	198	198
Мінімум	3	3	3	3
Максимум	5	5	5	5
Інтервал (розмах)	2	2	2	2
Сума	1007	1028	803	837
Середнє	3,9031	3,9845	4,0556	4,2273
Медіана	4	4	4	4
Дисперсія	0,5314	0,5134	0,5197	0,3593

Ціннісно-мотиваційний показник економічної компетентності				
Об'єм вибірки	258	258	198	198
Мінімум	3	3	3	3
Максимум	5	5	5	5
Інтервал (розмах)	2	2	2	2
Сума	1093	1111	846	872
Середнє	4,2364	4,3062	4,2727	4,404
Медіана	4	4	4	4
Дисперсія	0,477	0,4312	0,4227	0,3232

Більш детально представимо аналіз статистичних результатів даних економічної компетентності учнів позашкільних навчальних закладів.

Слід відзначити, що аналіз результатів навчання двох груп учнів (контрольної та експериментальної) до та після експерименту складається з вирішення трьох типів завдань:

- опис даних (компактне й інформативне відображення характеристик досліджуваних об'єктів);
- встановлення подібності характеристик двох груп;
- встановлення відмінності характеристик двох груп.

Два типи шкал (відношення та порядку) і три перераховані типи завдань аналізу даних дозволяють виділити шість базових (типових) завдань.

Дані завдання є базовими з таких причин. По-перше, вони становлять більшість (близько 90 %) завдань аналізу даних, що зустрічаються в експериментальних дослідженнях з педагогічних наук. По-друге, вони сформульовані для найпростішої схеми організації педагогічного експерименту – коли стан досліджуваних об'єктів описується одним показником і вимірюється два рази – до початку й після завершення впливу експерименту.

Як відзначалося вище, типовим завданням аналізу даних у педагогічних дослідженнях є встановлення тотожностей або відмінностей характеристик експериментальної й контрольної групи. Для цього формулюються статистичні гіпотези:

- гіпотеза про відсутність відмінностей (так звана нульова гіпотеза);
- гіпотеза про істотність відмінностей (так звана альтернативна гіпотеза).

Для прийняття рішень про те, яку з гіпотез (нульову або альтернативну) слід прийняти, використовують вирішальні правила - статистичні критерії. Тобто, на підставі інформації про результати спостережень (характеристик членів експериментальної й контрольної групи) розраховується певне число, яке називається емпіричним значенням критерію. Це число порівнюється з відомим (наприклад, отриманим з таблиці) еталонним числом, яке називається критичним значенням критерію.

Критичні значення приводяться, як правило, для декількох рівнів значимості. Рівнем значимості називається ймовірність помилки, що полягає у відхиленні (неприйнятті) нульової гіпотези, тобто ймовірність того, що відмінності будуть істотними, а вони насправді випадкові. Зазвичай використовують рівні значимості за якими $\alpha = 0,05$, $0,01$ і $0,001$. У педагогічних дослідженнях значення α обмежуються рівнем $0,05$, тобто, допускається не більш ніж 5% можливої помилки.

Якщо отримане емпіричне значення критерію виявляється менше або рівне критичному, то ухвалюється нульова гіпотеза - вважається, що на заданому рівні значимості характеристики експериментальної й контрольної груп збігаються. А якщо ні, то нульова гіпотеза відкидається й ухвалюється альтернативна гіпотеза - характеристики експериментальної й контрольної групи вважаються різними з вірогідністю відмінностей, рівною $0,95$ або 95% .

Надалі ми обмежимося рівнем значимості $\alpha = 0,05$, тому, якщо емпіричне значення критерію виявляється меншим або рівним критичному, можна зробити висновок, що "характеристики експериментальної й

контрольної груп збігаються з рівнем значимості 0,05". Якщо емпіричне значення критерію виявляється більше критичного, то можна зробити висновок, що "вірогідність відмінностей характеристик експериментальної й контрольної груп рівна 95%".

Для перевірки гіпотези про збіг характеристик двох груп доцільним є використання або критерію Крамера-Уелча, або критерію Вілкоксона-Манна-Уїтні. Критерій Крамера-Уелча призначений для перевірки гіпотези про рівність середніх двох вибірок, критерій Вілкоксона-Манна-Уїтні є більш "тонким" (але й більш трудомістким) - він дозволяє перевіряти гіпотезу про те, що дві вибірки "однакові" (тобто в них збігаються їхні середні, дисперсії й усі інші показники).

Критерій Крамера-Уелча. Емпіричне значення даного критерію розраховується на підставі інформації про обсяги N і M вибірок x і y , вибірових середніх $\bar{x}$ і $\bar{y}$ і вибірових дисперсіях D_x і D_y порівнюваних вибірок.

Якщо початкові (до початку експерименту) стани експериментальної й контрольної груп збігаються, а кінцеві (після закінчення експерименту) – різняться, то можна зробити висновок, що ефект змін зумовлений саме застосуванням експериментальної методики навчання.

Відзначимо, що в даному разі розглядаємо питання про те, "у який бік" експериментальна група відрізняється від контрольної, тобто, покращилися чи погіршилися досліджувані характеристики (зі змістовної точки зору, це не має відношення до статистичних методів, а є прерогативою педагогіки).

Критерій Вілкоксона-Манна-Уїтні. Даний критерій оперує не з абсолютними значеннями елементів двох вибірок, а з результатами їх парних порівнянь.

Дві вибірки можуть мати однакові середні (тобто, критерій Крамера-Уелча встановить збіг середніх), але різнитися, наприклад, дисперсією. Ті

відмінності, які не виявить критерій Крамера-Уелча, можуть бути виявлені критерієм Вілкоксона-Манна-Уїтні.

Для визначення достовірності подібності даних, які характеризуються оцінками в порядковій шкалі (бальна оцінка), доцільним є використання критерію однорідності χ^2 .

Розглянуті вище інструменти аналізу даних мають програмну реалізацію у вигляді комп'ютерної програми "Статистика в педагогіці". А розраховані значення критеріїв Крамера-Уелча та Вілкоксона-Манна-Уїтні для контрольної та експериментальної груп у формуючій та констатуючій фазах в розрізі досліджуваних компонентів показані в табл. 1-5. в даних таблицях на перетині різних категорій, що характеризують досліджувану групу вказано емпіричні та критичні значення критеріїв, і якщо встановлена розбіжність, то клітинка таблиці має рожеве забарвлення, коли ж групи були тотожними, клітинки мають блакитне забарвлення.

Таблиця 3.4

Описова статистика економічної компетентності контрольної та експериментальної груп за пізнавальним компонентом на констатувальному та формувальному етапах експерименту

	Контрольна група до початку експерименту	Контрольна група після закінчення експерименту	Експериментальна група до початку експерименту	Експериментальна група після закінчення експерименту
Контрольна група до початку експерименту	–	Емпіричне значення критерію Вілкоксона-Манна-Уїтні 1,9688, критичне 1,96. Достовірність відмінностей характеристик порівнюваних вибірок складає 95%	Емпіричне значення критерію Вілкоксона-Манна-Уїтні 0,6245, критичне 1,96. Характеристики порівнюваних вибірок збігаються на рівні значущості 0,05	Емпіричне значення критерію Вілкоксона-Манна-Уїтні 3,4844, критичне 1,96. Достовірність відмінностей характеристик порівнюваних вибірок складає 95%

Контрольна група після закінчення експерименту	Емпіричне значення критерію Вилкоксона-Манна-Уїтні 1,9688, критичне 1,96. Достовірність відмінностей характеристик порівнюваних вибірок складає 95%	–	Емпіричне значення критерію Вилкоксона-Манна-Уїтні 1,2045, критичне 1,96. Характеристики порівнюваних вибірок збігаються на рівні значущості 0,05	Емпіричне значення критерію Вилкоксона-Манна-Уїтні 1,6605, критичне 1,96. Характеристики порівнюваних вибірок збігаються на рівні значущості 0,05
Експериментальна група до початку експерименту	Емпіричне значення критерію Вилкоксона-Манна-Уїтні 0,6245, критичне 1,96. Характеристики порівнюваних вибірок співпадають на рівні значущості 0,05	Емпіричне значення критерію Вилкоксона-Манна-Уїтні 1,2045, критичне 1,96. Характеристики порівнюваних вибірок співпадають на рівні значущості 0,05	–	Емпіричне значення критерію Вилкоксона-Манна-Уїтні 2,6816, критичне 1,96. Достовірність відмінностей характеристик порівнюваних вибірок складає 95%
Експериментальна група після закінчення експерименту	Емпіричне значення критерію Вилкоксона-Манна-Уїтні 3,4844, критичне 1,96. Достовірність відмінностей характеристик порівнюваних вибірок складає 95%	Емпіричне значення критерію Вилкоксона-Манна-Уїтні 1,6605, критичне 1,96. Характеристики порівнюваних вибірок збігаються на рівні значущості 0,05	Емпіричне значення критерію Вилкоксона-Манна-Уїтні 2,6816, критичне 1,96. Достовірність відмінностей характеристик порівнюваних вибірок складає 95%	–

Описова статистика економічної компетентності контрольної та експериментальної груп за ціннісно-мотиваційним компонентом на констатувальному та формуальному етапах експерименту

	Контрольна група до початку експерименту	Контрольна група після закінчення експерименту	Експериментальна група до початку експерименту	Експериментальна група після закінчення експерименту
Контрольна група до початку експерименту	–	Емпіричне значення критерію Вилкоксона-Манна-Уїтні 1,1946, критичне 1,96. Характеристики порівнюваних вибірок збігаються на рівні значущості 0,05	Емпіричне значення критерію Вилкоксона-Манна-Уїтні 2,0562, критичне 1,96. Достовірність відмінностей характеристик порівнюваних вибірок складає 95%	Емпіричне значення критерію Вилкоксона-Манна-Уїтні 4,4523, критичне 1,96. Достовірність відмінностей характеристик порівнюваних вибірок складає 95%
Контрольна група після закінчення експерименту	Емпіричне значення критерію Вилкоксона-манна-Уїтні 1,1946, критичне 1,96. Характеристики порівнюваних вибірок збігаються на рівні значущості 0,05	–	Емпіричне значення критерію Вилкоксона-манна-Уїтні 0,9672, критичне 1,96. Характеристики порівнюваних вибірок збігаються на рівні значущості 0,05	Емпіричне значення критерію Вилкоксона-манна-Уїтні 3,3231, критичне 1,96. Достовірність відмінностей характеристик порівнюваних вибірок складає 95%
Експериментальна група до початку експерименту	Емпіричне значення критерію Вилкоксона-Манна-Уїтні 2,0562, критичне 1,96.	Емпіричне значення критерію Вилкоксона-Манна-Уїтні 0,9672, критичне 1,96.	–	Емпіричне значення критерію Вилкоксона-Манна-Уїтні 2,1337, критичне 1,96.

Продовж. табл. 3.5

Експериментальна група до початку експерименту	Достовірність відмінностей характеристик порівнюваних вибірок складає 95%	Характеристики порівнюваних вибірок збігаються на рівні значущості 0,05	—	Достовірність відмінностей характеристик порівнюваних вибірок складає 95%
Експериментальна група після закінчення експерименту	Емпіричне значення критерію Вилкоксона-Манна-Уїтні 4,4523, критичне 1,96. Достовірність відмінностей характеристик порівнюваних вибірок складає 95%	Емпіричне значення критерію Вилкоксона-Манна-Уїтні 3,3231, критичне 1,96. Достовірність відмінностей характеристик порівнюваних вибірок складає 95%	Емпіричне значення критерію Вилкоксона-Манна-Уїтні 2,1337, критичне 1,96. Достовірність відмінностей характеристик порівнюваних вибірок складає 95%	—

Таблиця 3.6

Описова статистика економічної компетентності контрольної та експериментальної груп за діяльнісно-поведінковим компонентом на констатувальному та формуальному етапах експерименту

	Контрольна група до початку експерименту	Контрольна група після закінчення експерименту	Експериментальна група до початку експерименту	Експериментальна група після закінчення експерименту
Контрольна група до початку експерименту	—	Емпіричне значення критерію Вилкоксона-Манна-Уїтні 0,9891, критичне 1,96. Характеристики порівнюваних вибірок збігаються на рівні значущості 0,05	Емпіричне значення критерію Вилкоксона-Манна-Уїтні 0,4101, критичне 1,96. Характеристики порівнюваних вибірок збігаються на рівні значущості 0,05	Емпіричне значення критерію Вилкоксона-Манна-Уїтні 2,1544, критичне 1,96. Достовірність відмінностей характеристик порівнюваних вибірок складає 95%

Контрольна група після закінчення експерименту	Емпіричне значення критерію Вилкоксона-Манна-Уїтні 0,9891, критичне 1,96. Характеристики порівнюваних вибірок збігаються на рівні значущості 0,05	–	Емпіричне значення критерію Вилкоксона-Манна-Уїтні 0,532, критичне 1,96. Характеристики порівнюваних вибірок збігаються на рівні значущості 0,05	Емпіричне значення критерію Хі-квадрат 7,1515, критичне 5,991. Достовірність відмінностей характеристик порівнюваних вибірок складає 95%
Експериментальна група до початку експерименту	Емпіричне значення критерію Вилкоксона-Манна-Уїтні 0,4101, критичне 1,96. Характеристики порівнюваних вибірок збігаються на рівні значущості 0,05	Емпіричне значення критерію Вилкоксона-Манна-Уїтні 0,532, критичне 1,96. Характеристики порівнюваних вибірок збігаються на рівні значущості 0,05	–	Емпіричне значення критерію Крамера-Уелча 2,1394, критичне 1,96. Достовірність відмінностей характеристик порівнюваних вибірок складає 95%
Експериментальна група після закінчення експерименту	Емпіричне значення критерію Вилкоксона-Манна-Уїтні 2,1544, критичне 1,96. Достовірність відмінностей характеристик порівнюваних вибірок складає 95%	Емпіричне значення критерію Хі-квадрат 7,1515, критичне 5,991. Достовірність відмінностей характеристик порівнюваних вибірок складає 95%	Емпіричне значення критерію Крамера-Уелча 2,1394, критичне 1,96. Достовірність відмінностей характеристик порівнюваних вибірок складає 95%	–

Описова статистика економічної компетентності
контрольної та експериментальної груп на констатувальному та
формуальному етапах експерименту

	Контрольна група до початку експерименту	Контрольна група після закінчення експерименту	Експериментальна група до початку експерименту	Експериментальна група після закінчення експерименту
Контрольна група до початку експерименту	–	Емпіричне значення критерію Вилкоксона-Манна-Уїтні 1,3632, критичне 1,96. Характеристики порівнюваних вибірок збігаються на рівні значущості 0,05	Емпіричне значення критерію Вилкоксона-Манна-Уїтні 1,0439, критичне 1,96. Характеристики порівнюваних вибірок збігаються на рівні значущості 0,05	Емпіричне значення критерію Вилкоксона-Манна-Уїтні 3,1628, критичне 1,96. Достовірність відмінностей характеристик порівнюваних вибірок складає 95%
Контрольна група після закінчення експерименту	Емпіричне значення критерію Вилкоксона-Манна-Уїтні 1,3632, критичне 1,96. Характеристики порівнюваних вибірок збігаються на рівні значущості 0,05	–	Емпіричне значення критерію Вилкоксона-Манна-Уїтні 0,2269, критичне 1,96. Характеристики порівнюваних вибірок збігаються на рівні значущості 0,05	Емпіричне значення критерію Крамера-Уелча 2,2419, критичне 1,96. Достовірність відмінностей характеристик порівнюваних вибірок складає 95%
Експериментальна група до початку експерименту	Емпіричне значення критерію Вилкоксона-Манна-Уїтні 1,0439, критичне 1,96.	Емпіричне значення критерію Вилкоксона-Манна-Уїтні 0,2269, критичне 1,96.	–	Емпіричне значення критерію Вилкоксона-Манна-Уїтні 1,984, критичне 1,96.

	Характеристики порівнюваних вибірок збігаються на рівні значущості 0.05	Характеристики порівнюваних вибірок збігаються на рівні значущості 0.05	–	Достовірність відмінностей характеристик порівнюваних вибірок складає 95%
Експериментальна група після закінчення експерименту	Емпіричне значення критерію Вилкоксона-Манна-Уїтні 3,1628, критичне 1,96. Достовірність відмінностей характеристик порівнюваних вибірок складає 95%	Емпіричне значення критерію Крамера-Уелча 2,2419, критичне 1,96. Достовірність відмінностей характеристик порівнюваних вибірок складає 95%	Емпіричне значення критерію Вилкоксона-Манна-Уїтні 1,984, критичне 1,96. Достовірність відмінностей характеристик порівнюваних вибірок складає 95%	–

Відповідно до розроблених компонентів було виділено три рівні сформованості економічної компетентності учнів позашкільних навчальних закладів: високий, середній і низький, які супроводжувалися характеристиками для здійснення педагогічного діагностування. Рівні сформованості економічної компетентності визначалися за допомогою анкетування учнів, бесід, моделювання ситуацій, рольових ігор, самоаналізу учнів та зіставлення його результатів з даними спостережень педагогів, батьків тощо.

Порівняння експериментальних даних засвідчило, що в результаті педагогічного експерименту в експериментальних групах відбулися суттєві позитивні зміни в рівнях сформованості економічної компетентності учнів за пізнавальним, ціннісно-мотиваційним, діяльнісно-поведінковим компонентами.

Встановлено, що на формувальному етапі експерименту високий рівень сформованості економічної компетентності учнів за пізнавальним компонентом в експериментальній групі гуртків показали 27,3% учнів, а в контрольній групі – 24%. Середній рівень – 48,5% учнів експериментальної групи і 42,6% – у контрольній. Низький рівень – 24,2% учнів експериментальної групи і 33,3% – контрольної (рис. 3.7).

Рис. 3.7. Показники рівнів економічної компетентності учнів контрольної та експериментальної груп за пізнавальним компонентом на формувальному етапі експерименту, %

Високий рівень сформованості економічної компетентності учнів за ціннісно-мотиваційним компонентом в експериментальній групі гуртків показали 31,8% учнів, а в контрольній групі – 24,8%. Середній рівень – 59,1% учнів експериментальної групи і 48,8% – у контрольній. Низький рівень – 9,1% учнів експериментальної групи і 26,4% – контрольної (рис. 3.8).

Рис. 3.8. Показники рівнів економічної компетентності учнів контрольної та експериментальної груп за ціннісно-мотиваційним компонентом на формульовальному етапі експерименту, %

Високий рівень сформованості економічної компетентності учнів за діяльнісно-поведінковим компонентом в експериментальній групі гуртків показали 44,5% учнів, а в контрольній групі – 41,5%. При цьому середній рівень – 51,5% учнів експериментальної групи і 47,7% – у контрольній. Низький рівень – 4,0% учнів експериментальної групи і 10,9% – контрольної (рис. 3.9).

Рис. 3.9. Показники рівнів економічної компетентності учнів контрольної та експериментальної груп за діяльнісно-поведінковим компонентом на формульовальному етапі експерименту, %

Проведене дослідження економічної підготовки учнів позашкільних навчальних закладів засвідчило досягнення поставленої мети та розв'язання завдань і дало підстави зробити висновки і визначити перспективи подальшої розробки проблеми.

Висновки до розділу III

На підставі проведеного дослідження встановлено, що розроблені в процесі дослідження соціально-педагогічні умови економічної підготовки в позашкільних навчальних закладах відкривають значні можливості для підвищення рівня економічної компетентності учнів.

Встановлено, що економічна компетентність учнів позашкільних навчальних закладів є цілісним інтегрованим утворенням, що включає сукупність знань, які забезпечують розуміння суті понять, законів, принципів функціонування сучасної економіки; сукупність інтелектуальних, практичних і соціально-економічних умінь та навичок, необхідних у повсякденному житті та майбутній трудовій діяльності, сформованість соціально-психологічних якостей особистості, які мають бути основою для реалізації готовності займатися трудовою діяльністю в економічній сфері; творчої діяльності особистості; сформованості навичок раціональної економічної підготовки й адаптації до змін в економічному житті суспільства.

Вивчення й оцінювання сформованості економічної компетентності учнів позашкільних навчальних закладів проводилося у взаємозв'язку пізнавального, ціннісно-мотиваційного, діяльнісно-поведінкового компонентів, де основними показниками виступали:

- спрямованість на оволодіння економічними знаннями, вміннями і навичками (усвідомлення важливості економічних знань у житті людини, пізнавальна активність у навчально-виховній діяльності; наявність потреби, бажання та інтересу до оволодіння економічними вміннями і навичками; наявність потреби до розширення кола знань шляхом пошуку додаткової інформації);

- розвиток економічно значущих якостей особистості (вміння працювати в групі, команді, діловитість, ініціативність, відповідальність);

– позитивний досвід учня щодо застосування економічних знань, умінь і навичок на практиці (прояв ініціативи, активність та самостійність під час проходження соціальної практики).

Відповідно до розроблених компонентів було виділено три рівні сформованості економічної компетентності учнів позашкільних навчальних закладів: високий, середній і низький, які супроводжувалися характеристиками для здійснення педагогічного діагностування. Рівні сформованості економічної компетентності визначалися за допомогою анкетування учнів, бесід, моделювання ситуацій, рольових ігор, самоаналізу учнів та зіставлення його результатів з даними спостережень педагогів, батьків тощо.

Порівняння експериментальних даних засвідчило, що в результаті педагогічного експерименту в експериментальних групах відбулися суттєві позитивні зміни у рівнях сформованості економічної компетентності учнів за пізнавальним, ціннісно-мотиваційним, діяльнісно-поведінковим компонентами.

Встановлено, що на формувальному етапі експерименту високий рівень сформованості економічної компетентності учнів за пізнавальним компонентом в експериментальній групі гуртків показали 27,3% учнів, а в контрольній групі – 24%. Середній рівень – 48,5% учнів експериментальної групи і 42,6% – у контрольній. Низький рівень – 24,2% учнів експериментальної групи і 33,4% – контрольної.

Високий рівень сформованості економічної компетентності учнів за ціннісно-мотиваційним компонентом в експериментальній групі гуртків показали 31,8% учнів, а в контрольній групі – 24,8%. Середній рівень – 59,1% учнів експериментальної групи і 48,8% – у контрольній. Низький рівень – 9,1% учнів експериментальної групи і 26,4% – контрольної.

Так, високий рівень сформованості економічної компетентності учнів за діяльнісно-поведінковим компонентом в експериментальній групі гуртків показали 44,5% учнів, а в контрольній групі – 41,4%. Середній рівень – 51,5%

учнів експериментальної групи і 47,7% – у контрольній. Низький рівень – 4,0% учнів експериментальної групи і 10,9% – контрольної.

Обґрунтовано основні методологічні принципи економічної освіти та виховання, що визначають їх закономірності й загальне спрямування: гуманізації навчально-виховного процесу, природовідповідності, диференціації наступності та безперервності. У контексті класичних принципів педагогіки особистісно-діяльнісний, системний, компетентісний підходи становлять методологічну основу реалізації економічної підготовки, забезпечують створення умов для формування економічної компетентності.

Охарактеризовано сучасний стан розвитку поняттєво-категоріального апарату економічної підготовки, визначено її роль в діяльності позашкільного навчального закладу. Визначено економічну освіту і виховання як цілеспрямований процес підготовки учнів до життя, метою якого є формування економічної компетентності учнів

Обґрунтовано, що в процесі конструювання змісту та організаційно-методичного забезпечення економічної освіти та виховання учнів необхідним є врахування вікових та індивідуальних особливостей учнів, специфіки її мотиваційної сфери в різні вікові періоди у взаємозв'язку із відповідними зовнішніми виховними впливами. Вивчення психологічних особливостей учнів дає змогу визначити основні шляхи практичної реалізації економічної освіти та виховання, забезпечити суб'єкт–суб'єктний підхід до їх здійснення, сконструювати оптимальний зміст та обрати ефективні форми економічної освіти та виховання.

Головним показником ефективності та результативності економічної підготовки визначено сформованість економічної компетентності учнів, яка визначається як цілісне інтегроване утворення, що виражається в сукупності здатностей особистості.

Основою її структури є пізнавальний, ціннісно-мотиваційний та діяльнісно-поведінковий компоненти. Економічна компетентність розглядається як цілісна система взаємопов'язаних здатностей.

Сформованість економічної компетентності учнів, здійснена в рамках констатувального експерименту, підтвердило, що знання та вміння, ціннісні орієнтації учнів, готовність до відповідальної участі в економічних процесах, не відповідають сучасним суспільним потребам та освітнім вимогам. Відповідно до структури економічної компетентності її ефективність нами визначалася за критеріями сформованості пізнавального, ціннісно-мотиваційного та діяльнісно-поведінкового компонентів.

Встановлено, що необхідність економічної підготовки в позашкільних навчальних закладах визначається такими чинниками: актуальністю проблеми, її значенням для учнів і для держави на сучасному етапі переходу до ринку; потребою у визначенні концептуальних підходів до організації економічної підготовки відповідно до нових соціально-економічних умов; багатоаспектністю проблематики формування економічної компетентності особистості; орієнтацією на інноваційні змістові та методичні підходи, організаційно-педагогічні форми економічної освіти та виховання.

Для забезпечення реалізації мети та завдань економічної підготовки учнів визначено соціально-педагогічні умови, дотримання яких сприяє її результативності, а саме: розроблення змісту, форм і методів, їх впровадження в практику роботи позашкільних навчальних закладів; відповідальна участь учнів у процесі організованої суспільно-корисної діяльності в рамках соціальної практики; підвищення педагогічної майстерності педагогів.

Розроблену модель економічної підготовки учнів впроваджено в експериментальних позашкільних навчальних закладах шляхом вивчення курсів економічного спрямування, організації соціальної практики.

У ході формувального експерименту доведено педагогічну ефективність і значущість розробленої моделі економічної підготовки учнів у навчально-виховному процесі позашкільного навчального закладу. У процесі застосування діагностичного комплексу методи здійснено перевірку розробленого та впровадженого у практику експериментальних навчальних

закладів змісту й організаційно методичного забезпечення економічної освіти та економічного виховання. Її результати засвідчили ефективність процесу формування економічної компетентності учнів, достатній рівень їх мотивації та готовності до активної економічної діяльності.

Проведене дослідження економічної підготовки учнів позашкільних навчальних закладів засвідчило досягнення поставленої мети та розв'язання завдань і дало підстави зробити висновки і визначити перспективи подальшої розробки проблеми.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

1. На основі аналізу педагогічних, економічних, філософських, соціологічних, психологічних джерел, які розкривають питання економічної підготовки учнів, з'ясовано стан досліджуваної проблеми в теорії та педагогічній практиці, підтверджено актуальність проблеми на сучасному етапі.

Встановлено, що необхідність і своєчасність її розробки зумовлені тим, що Україна пов'язує свій подальший розвиток із ринковою економікою, яка актуалізує створення системи безперервної економічної підготовки.

У ході дослідження з'ясовано, що в педагогічній практиці економічна підготовка здійснюється в навчальних закладах різних типів (загальноосвітніх, позашкільних, професійно-технічних та вищих) у процесі вивчення загальноосвітніх предметів, позаурочної діяльності, гурткової роботи, професійної підготовки тощо. Структура економічної підготовки учнів включає взаємозв'язок з економічною освітою і передбачає економічне навчання і виховання.

Узагальнення різних підходів, аналіз практики показали, що в сучасних умовах економічна підготовка учнів позашкільних навчальних закладів – це цілеспрямований процес підготовки особистості до життя в умовах становлення та розвитку ринкової економіки, що передбачає оволодіння сукупністю економічних знань, умінь та навичок, економічних здатностей, необхідних для успішної самореалізації в суспільстві.

2. Встановлено, що особливе значення в економічній підготовці учнів позашкільних навчальних закладів мають відповідні соціально-педагогічні умови.

З'ясовано, що соціально-педагогічні умови економічної підготовки учнів позашкільних навчальних закладів – це сукупність взаємопов'язаних компонентів навчально-виховного процесу в позашкільному навчальному закладі, які забезпечують економічну підготовку учнів.

У результаті дослідження розроблено ефективні соціально-педагогічні умови економічної підготовки учнів позашкільних навчальних закладів за основними компонентами, структурованими за напрямками: концептуальний (принципи, мета та завдання економічної підготовки учнів); технологічний (зміст, форми та методи економічної підготовки учнів) та організаційний (гуртки, групи та інші творчі об'єднання позашкільних навчальних закладів).

Визначено, що основними соціально-педагогічними умовами економічної підготовки учнів позашкільних навчальних закладів є: приведення принципів, мети і змісту економічної підготовки учнів у відповідність до сучасної соціально-економічної ситуації; удосконалення змісту, форм і методів економічної підготовки учнів; залучення учнів до участі в соціально-економічній практиці, налагодження співпраці з фінансово-економічними інституціями; організація роботи економічних гуртків, інших гуртків, груп та творчих об'єднань позашкільної освіти економічного спрямування.

3. З'ясовано, що розроблені соціально-педагогічні умови економічної підготовки учнів позашкільних навчальних закладів відкривають значні можливості для підвищення рівня економічної компетентності учнів.

Визначено, що економічна компетентність є цілісною системою взаємопов'язаних економічних здатностей, що забезпечує готовність особистості до життя і праці в сучасних соціально-економічних умовах.

У процесі дослідження в структурі економічної компетентності учнів позашкільних навчальних закладів виділено пізнавальний, ціннісно-мотиваційний та діяльнісно-поведінковий компоненти. Відповідно до кожного компонента розроблено показники.

4. Експериментально перевірено запропоновані соціально-педагогічні умови економічної підготовки учнів позашкільних навчальних закладів. Рівень економічної підготовки учнів позашкільних навчальних закладів у експериментальних групах у порівнянні з контрольними суттєво вищий.

Водночас проведені дослідження не вирішують всіх аспектів проблеми економічної підготовки учнів. Зокрема, потребує подальшої теоретико-експериментальної розробки проблематика порівняльного аналізу економічної підготовки учнів позашкільних навчальних закладів України та інших держав, професійної підготовки майбутніх педагогів до здійснення педагогічної діяльності у позашкільних навчальних закладах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аза Л.А. Воспитание как философско-социологическая проблема / Л.А. Аза. – К. : Наук. думка, 1993. – 128 с.
2. Азимов Л.Б. Уроки экономики в школе : активные формы преподавания : учеб. пособие / Л.Б. Азимов, Е.В. Журавская. – М. : Аспект Пресс, 1995. – 71 с.
3. Аксьонова О.В. Методика викладання економіки : навч. посіб. / О.В. Аксьонова. – К. : КНЕУ, 1998. – 280 с.
4. Аменд А.Ф. Пути совершенствования экономического воспитания учащихся в общеобразовательной школе : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / А.Ф. Аменд. – Челябинск, 1975. – 29 с.
5. Аменд А.Ф. Экономическое образование и воспитание учащихся V–XI классов : учеб. пособие / А.Ф. Аменд. – Челябинск : ЧГПИ, 1988. – 164 с.
6. Антология педагогической мысли Украинской ССР / сост. Н.П. Калиниченко. – М. : Педагогика, 1988. – 640 с.
7. Бажин Е.Ф. Методика исследования уровня субъективного контроля / Е.Ф. Бажин, С.А. Голынкина, А.М. Эткинд // Психол. журн. – 1984. – № 3. – С. 65–76.
8. Балакирева Л.А. Проведение профориентационной работы в 8–9 классах общеобразовательных школ : метод. рекомендации для клас. рук. / Л.А. Балакирева. – Л., б.н.в., 1994. – 64 с.
9. Баранов В.Ф. Экономическая подготовка учащихся в школах Первой опытной станции Наркомпроса РСФСР / В.Ф. Баранов // Школа и производство. – 1987. – № 1. – С. 16–18.
10. Барило Н.А. Формирование у учащихся старших классов знаний и умений по экономике сельскохозяйственного производства (на материалах деятельности ученических производственных бригад) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Н.А. Барило. – К., 1985. – 222 с.

11. Беляев В.И. Из опыта экспериментальных учреждений Наркомпроса РСФСР / В.И. Беляев // Совет. педагогика. – 1988. – № 1. – С. 14–16.
12. Бех І.Д. Особистісно зорієнтоване виховання / І.Д. Бех. – К. : ІЗМН, 1998. – 204 с.
13. Биковська О.В. Позашкільна освіта: теоретико-методичні основи : моногр. – К. : ІВЦ АЛКОН, 2008. – 336 с.
14. Бицюра Ю. Тернистим шляхом до економічної освіченості / Ю. Бицюра // Географія та основи економіки в школі. – 1998. – № 3. – С. 2–3.
15. Блонский П.П. Трудовая школа / П.П. Блонский // Избр. пед. и психол. соч. : в 2 т. – М. : Педагогика, 1979. – Т. 1. – 304 с.
16. Бляхман Л.С. Перестройка экономического мышления / Л.С. Бляхман. – М.; Политиздат, 1990. – 271 с.
17. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте : психол. исслед. / Л.И. Божович. – М. : Просвещение, 1968. – 252 с.
18. Божович Л.И., Развитие мотивов учения у советских школьников / Л.И. Божович, Н.Г. Морозова, Л.С. Славина. – М. : Известия АПН РСФСР, 1951. – Вып. 36. – 138 с.
19. Букин А. Об экономическом образовании школьников США / А. Букин // Нар. образование. – 1989. – №№ 8–10.
20. Бухарина Т.Л. Формы и методы развития профессионального интереса учащихся при выборе профессии : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Т.Л. Бухарина. – М., 1983. – 21 с.
21. Вакуленко Т.І. Становлення і розвиток системи підвищення кваліфікації вчителів Німеччини : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. / Т.І. Вакуленко. – К., 1995. – 24 с.
22. Варецька О. В. Підготовка учителя початкових класів до економічного виховання школярів у системі післядипломної педагогічної освіти : дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / О.В. Варецька. – Запоріжжя, 2008. – 315 с.
23. Васильев Ю.К. Экономическое образование и воспитание учащихся /

- Ю.К. Васильев. – М. : Педагогика, 1983. – 132 с.
24. Великий тлумачний словник сучасної української мови / голов. ред. В.Т. Бусел. – К. ; Ірпінь. : Перун, 2001. – 1440 с.
25. Вербило О.Ф. Теоретичні основи навчання економічних дисциплін / О.Ф. Вербило. – К. : Вища шк., 1995. – 167 с.
26. Вилюнас В.К. Психологические механизмы мотивации человека / В.К. Вилюнас. – М. : Изд-во МГУ, 1990. – 288 с.
27. Винокуров М.М. Изучение экономических вопросов в школьных курсах истории / М.М. Винокуров, З.И. Добрынина. – М. : Просвещение, 1988. – 236 с.
28. Витиньш В.Ф. Реформа школы и профессиональная ориентация школьников В.Ф. Витиньш. – М. : Просвещение, 1988. – 121 с.
29. Воспитание учащихся в процессе трудового обучения / под ред. Т.Н. Мальковской. – М. : Просвещение, 1986. – 192 с.
30. Войтко А.І., Професійна активізація молоді на основі професійних проб : метод. посіб. / А.І. Войтко, М.С. Янцур. – Рівне : МПУ ДЦЗ, МОУ РДП, 1996. – 55 с.
31. Гаманюк В.А. Система підготовки педагогічних кадрів та підвищення їх кваліфікації у Німеччині : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. / В.А. Гаманюк. – К., 1995. – 221 с.
32. Гаряча О.Л. Основи економічної культури молоді // Психолого-педагогічне забезпечення навчально-професійної діяльності / О.Л. Гаряча. – 1998. – Вип. 10. – С. 46–50.
33. Гейжан Н.Ф. Индивидуальный подход к формированию профессиональных планов старших подростков : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Н.Ф. Гейджан. – Л., 1984. – 17 с.
34. Геронимус Ю.В. Игра, модель, экономика / Ю.В. Геронимус. – М. : Знание, 1989. – 208 с.
35. Гершунский Б. С. Педагогическая прогностика : методология, теория, практика / Б.С. Гершунский. – К. : Вища шк., 1986. – 200 с.

36. Гильбух Ю.З. Психология трудового воспитания школьников / Ю.З. Гильбух, Е.П. Верещак. – К. : Рад. шк., 1987. – 255 с.
37. Головаха Е.И. Жизненная перспектива и профессиональное самоопределение молодежи / Е.И. Головаха. – К. : Наук. думка, 1988. – 144 с.
38. Голомшток А.Е. Выбор профессии и воспитание личности школьника / А.Е. Голомшток. – М. : Педагогика, 1979. – 160 с.
39. Гольченко В.М. Економічна грамотність та економічна культура: творчий характер взаємодії / В.М. Гольченко, Р.П. Жадан // Психолого-педагогічне забезпечення навчально-професійної діяльності. – 1998. – Вип. 10. – С. 51–56.
40. Грама Н.Г. Ощадливість і діловитість – найважливіші складові економічної культури : метод. рек. / Н.Г. Грама, І.М. Панасенко. – Одеса, б.н.в., 1987. – 64 с.
41. Грановская Р.М. Элементы практической психологии / Р.М. Грановская. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1984. – 424 с.
42. Гриншпун С.С. Теория и практика профессиональной консультации учащихся общеобразовательных школ : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 / С.С. Гриншпун. – М., 1993. – 32 с.
43. Данилевичина Н.А. Психология профессионального выбора / Н.А. Данилевичина, Л.А. Балакириева. – СПб. : ООО “СЛП”, 1998. – 144 с.
44. Денисенко Л.І. Професійна орієнтація : термінол. довід. / Л.І. Денисенко, Н.В. Жемера, В.М. Мадзігон, М.П. Тищенко ; під ред. Б.О. Федоришина. – К. : Ін-т проблем виховання АПН України, 2000. – 68 с.
45. Денисенко Л.І. Професіографічна діяльність старших підлітків : метод. рек. / Л.І. Денисенко, І.Ф. Кравченко, М.І. Піддячий, М.П. Тищенко – К. : Ін-т проблем виховання АПН України, 2001. – 68 с.
46. Державний стандарт середньої загальної освіти : Економіка // Географія та основи економіки в школі. – 1997. – № 4. – С. 23–39.

47. Дитяча праця в Україні / [О.О. Яременко, О.М. Балакірева та ін.]. – К. : Укр. ін-т соц. дослідж., 2000. – 132 с.
48. Дрижак В.В. Педагогічні основи підготовки старшокласників до підприємницької діяльності : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02 / В.В. Дрижак. – К., 1997. – 23 с.
49. Дягтерев В.А. Критерии воспитания деловой активности у старших школьников / В.А. Дегтерев // Вопросы экон. воспитания и образования. – Челябинск : ЧГПИ, 1975. – Вып. 5.2. – С. 158–162.
50. Егоров Т.Г. Психология. – 2-е изд., доп. / Т.Г. Егоров. – М. : Воениздат, 1955. – 263 с.
51. Економіка України та шляхи її подальшого реформування : матеріали Всеукр. наради економістів, 14–15 вересня 1996 р. – К. : Генеза, 1997. – 323 с.
52. Експериментальні програми економічного всеобучу учнів середньої школи : базовий компонент / уклад. О.С.Падалка, О.Т.Шпак. – К. : УДПУ ім. М.П.Драгоманова, 1997. – 59 с.
53. Енгстлер П. Ринкова економіка для бізнесменів-початківців / П. Енгстлер. – К. : Вік, 1992. – 233 с.
54. Еш С.М. Тести підсумкового контролю з основ ринкової економіки : навч. посіб. / С.М. Еш. – К. : Будівельник, 1995. – 88 с.
55. Жемера Н.В. Людина і світ професій : прогр. для старших класів загальноосвіт. навч.-виховн. закладів України / Н.В. Жемера, М.П. Тищенко. – К. : ІСДО, 1993. – 28 с.
56. Жнякин Б.А. Азбука семейной экономики / Б.А. Жнякин. – Донецк : Донбасс, 1988. – 126 с.
57. Журавлев В.И. Методы педагогических исследований / В.И.Журавлев. – М. : Просвещение, 1972. – 159 с.
58. Завьялов П.С. Формула успеха : маркетинг. – 2-е изд., перераб. и доп. / П.С. Завьялов, В.Е. Демидов. – М. : Междунар. отношения, 1991. – 416 с.

59. Загорец И.В. Формирование профессиональных намерений учащихся VII–VIII кл. : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. / И.В. Загорец. – М., 1982. – 193 с.
60. Загривий В.І. Формування у старшокласників пізнавального інтересу до економічних знань у позакласній роботі : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / В.І. Загривий. – К., 1999. – 18 с.
61. Закатнов Д.О. Професійне самовизначення учнів як соціально-педагогічна проблема / Д.О. Закатнов // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді. Ч. I. – К. : Пед. думка, 1999. – С. 229–235.
62. Закатнов Д.О. Технології активізації професійного самовизначення старшокласників / Д.О. Закатнов // Наук. зап. Терноп. держ. пед. ун-ту. – 2001. – № 6. – С. 99–104. – (Серія: Педагогіка).
63. Закатнов Д.О. Реалізація курсу “Основи підприємницької діяльності” : метод. рек. / Д.О. Закатнов, О.В.Мельник, М.П. Тименко. – Рівне : ОІУУ, 1992. – 54 с.
64. Закатнов Д.О. Твоя майбутня професія : посіб. з профорієнтації / Д.О. Закатнов, Н.В. Жемера, М.П. Тименко – К. : Укр. кн., 1999. – 312 с.
65. Закатнов Д.О. Основи підприємницької діяльності : метод. рек. / Д.О. Закатнов, О.С. Падалка, М.П. Тименко. – К. : КДПШ, 1992. – 56 с.
66. Закатнов Д.О. Основи маркетингу : метод. рек. / Д.О. Закатнов, М.П. Тименко, О.Т. Шпак – К. : РНМК ЗСПО, 1993. – 54 с.
67. Закатнов Д.О. Соціально-педагогічні засади економічного виховання й освіти учнів / Д.О. Закатнов, Л.І. Чеботарьова // Морально-духовний розвиток особистості в сучасних умовах : зб. наук. пр. – К. : Пед. думка, 2000. – Кн. II. – С. 197–203.
68. Закон України “Про загальну середню освіту” // Уряд. кур’єр. – 1999. – № 27. – С. 5–13.
69. Занков Л.В. Дидактика и жизнь / Л.В. Занков. – М. : Просвещение,

1968. – 252 с.
70. Занков Л.В. О предмете и методах педагогических исследований / Л.В. Занков. – М. : Изд-во АПН РСФСР, 1962. – 148 с.
71. Захаров Н.Н. Профессиональная ориентация школьников / Н.Н. Захаров, В.Д. Симоненко. – М. : Просвещение, 1989. – 192 с.
72. Ингенкамп К. Педагогическая диагностика / К. Ингекамп. – М. : Педагогика, 1991. – 178 с.
73. Исследование особенностей личности школьника : метод. рекомендации : препринт ЦДТЭС Гособразования СССР. – М., 1990. – 40 с.
74. Иткин И.Б. Социологические аспекты теории и практики экономического воспитания : автореф. дис. ... канд. философ. наук / И.Б. Иткин. – Челябинск, 1972. – 24 с.
75. Йовайша Л.А. Проблемы профессиональной ориентации школьников / Л.А. Йовайша. – М. : Педагогика, 1983. – 128 с.
76. Каданер Л. І. Економічна освіта і виховання учнів при вивченні хімії / Л.І. Каданер, Г.М. Ярмоленко. – К. : Рад. шк., 1990. – 167 с.
77. Калицкий Э.М. Профессиография, профессиология и профессиональное образование : методолог. аспекты / Э.М. Калицкий. – Мн. : РИПО, 1996. – 37 с.
78. Калицкий Э.М., Новые профессии : подготовка молодежи к предпринимательской деятельности / Э.М. Калицкий, Ю.И. Кричевский. – Мн. : РИПО, 1996. – 57 с.
79. Камышанченко Е.Н. Содержание экономического образования школы : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Е.Н. Камышанченко. – Харьков, 1994. – 188 с.
80. Катханов К.Н. Педагогические основы производительного труда / К.Н. Катханов. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Высш. шк., 1987. – 359 с.
81. Кирильчук Ю.В. Вдосконалення змісту і форм організації трудової

- підготовки учнів 8–9 класів : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02 / Ю.В. Кирильчук . – К., 1998. – 16 с.
82. Китов А.И. Экономическая психология / А.И. Китов. – М. : Экономика, 1987. – 301с.
83. Кларин М.В. Педагогическая технология в учебном процессе : анализ зарубежного опыта / М.В. Кларин. – М. : Знание, 1989. – 80 с.
84. Климов Е.А. Психология профессионала / Е.А. Климов. – М. : Изд-во “Институт практической психологии”, 1996. – 400 с.
85. Климов Е.А. Психология профессионального самоопределения / Е.А. Климов. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1996. – 512 с.
86. Климов Е.А. Психолого-педагогические проблемы профессиональной ориентации / Е.А. Климов. – М. : Просвещение, 1983. – 160 с.
87. Ковальчук Г.О. Активізація навчання в економічній освіті / Г.О. Ковальчук. – К. : КНЕУ, 1999. – 128 с.
88. Ковальчук Г.О. Формування професійних педагогічних умінь у студентів – майбутніх викладачів економіки : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Г.О. Ковальчук. – К., 1999. – 216 с.
89. Комплект программ профессиональных проб школьников (5–9 кл.) : метод. пособие / [Чистякова С.Н., Агибалова Т.П. и др.]. – М. : Филология, 1996. – 192 с.
90. Кон И.С. Психология ранней юности / И.С. Кон. – М. : Просвещение, 1989. – 255 с.
91. Кон И.С. Психология старшеклассника : пособие для учителей / И.С. Кон. – М. : Просвещение, 1980. – 192 с.
92. Концепція неперервної освіти з економіки / [С.В. Степаненко, В.М. Данюк, В.М. Петюх та ін.]. – К. : ВІПОЛ. – 1993. – 19 с.
93. Костанян С.Л. Предмет и метод экономического образования / С.Л.Костанян. – М. : Высш. шк., 1976. – 238 с.
94. Коропецький І.С. Дещо про минуле, недавнє минуле та сучасне української економіки / І.С. Коропецький. – К. : Либідь, 1995. – 240 с.

95. Котлер Ф. Основы маркетинга : пер. с англ. / Ф. Котлер. – М. : Прогресс, 1990. – 736 с.
96. Кравчук О.М. Підготовка студентів математичного факультету до економічного виховання учнів : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / О.М. Кравчук. – Івано-Франківськ, 1994. – 22 с.
97. Краевский В.В. Проблемы научного обоснования обучения / В.В. Краевский. – М. : Педагогика, 1977. – 264 с.
98. Краткий психологический словарь-хрестоматия / сост. Б.М. Петров. – М. : Высш. шк., 1974. – 134 с.
99. Критерии и показатели готовности школьников к профессиональному самоопределению / под ред. С.Н. Чистяковой, А.Я. Журкиной. – М. : Филология, 1997. – 80 с.
100. Крутецкий В.А., Психология подростка / В.А. Крутецкий, Н.С. Лукин. – Изд. 2-е, испр. и доп.– М. : Просвещение, 1965. – 316 с.
101. Крюков М.М. Принципы отражения экономической действительности в деловых играх / М.М. Крюков, Л.И. Крюкова. – М. : Наука, 1988. – 205 с.
102. Крягжде С.П. Психология формирования профессиональных интересов / С.П. Крягжде. – Вильнюс : Мокслас, 1981. – 195 с.
103. Кураков Л.П. Экономическое образование и воспитание школьников / Л.П. Кураков ; под ред. В.Н. Якимова. – М. : Просвещение, 1987. – 142 с.
104. Кыверялг А.А. Методы исследования в профессиональной педагогике / А.А. Кыверялг. – Таллинн : Валгус, 1980. – 334 с.
105. Ла Л. Решение задач как средство экономического образования учащихся / Л. Ла // Математика в школе. – 1978. – № 4. – С. 56–60.
106. Ла Л. Экономическое воспитание школьников в процессе обучения решению задач с практическим содержанием : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Л. Ла. – Алма-Ата, 1975. – 26 с.
107. Левчук З.К. Экономическое воспитание учащихся 4–7 классов в

- учебной и внеклассной работе по математике : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / З.К. Левчук. – Минск, 1984. – 18 с.
108. Леднев В.С. Содержание образования. – М. : Высш. шк., 1989. – 360 с.
109. Леонтьев А.Н. Деятельность, сознание, личность / А.Н. Леонтьев. – М. : Политиздат, 1975. – 304 с.
110. Лифинцев Н.А. Почему школа Украины продолжает воспитывать экономически безграмотное поколение / Н.А. Лифинцев, С.Н. Лифинцев // Міжнар. наук.-практ. конф. “Університетська педагогічна освіта як шлях гуманізації суспільства”. – Ч. 1. – К. : КНЕУ, 1999. – С. 58–62.
111. Лозова В.І. Теоретичні основи виховання і навчання : навч. посіб. / В.І. Лозова, Г.В. Троцько. – Харків : Основа, 1997. – 338с.
112. Лукаш С.В. Формування економічного мислення підлітків у процесі навчально-трудової діяльності : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / С.В. Лукаш. – Херсон, 1999. – 225 с.
113. Лучечко Р.І. Формування готовності старшокласників сільської школи до трудової діяльності в умовах ринкових відносин : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Р.І. Лучечко. – К., 1994. – 24 с.
114. Любищев А.А. О положении в средней школе / А.А. Любищев // ЭКО. – 1983. – № 12. – С. 106–115.
115. Людина і суспільство : експеримент. підруч. для 11 кл. / [ред. Р.А. Арцишевський, Т.В. Говорун, В.Д. Лагутін та ін.]. – К. : Компас, 1992. – 256 с.
116. Мадзігон В.М. Трудове навчання, виховання і професійна орієнтація учнівської молоді : метод. рек. / В.М. Мадзігон. – К. : Рад. шк., 1981. – 229 с.
117. Макаренко А.С. Воспитание гражданина / сост. Р.М. Беспала, М.Д. Виноградова. – М. : Просвещение, 1988. – 304 с.
118. Макаренко А.С. Педагогические сочинения : в 8 т. / М. : Педагогика, 1984. – Т. 4. – 400 с.

119. Макаренко А.С. Твори : в 7 т. – К. : Освіта, 1954. – Т. 2. – 386 с.
120. Макарова О.Ю. Тесты по экономике : метод. пособие / О.Ю. Макарова, В.А. Раев. – М. : Вита-пресс, 1995. – 80 с.
121. Малышев М.Л. Экономическое воспитание учащихся 9–10 классов в процессе производительного труда : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / М.Л. Малышев. – М., 1982. – 24 с.
122. Марищук В.Л. Психологические основы формирования профессионально значимых качеств : автореф. дис. ... доктора психол. наук : 19.00.03 / В.Л. Марищук. – Л., 1982. – 51 с.
123. Маслов В. И. Теория и методика организации непрерывного повышения квалификации руководителей школ. – К. : Рад. шк., 1990. – 259 с.
124. Маркова А.К. Формирование мотивации учения : книга для учителя / А.К. Маркова, Т.А. Матис, А.Б. Орлов. – М. : Просвещение, 1990. – 192 с.
125. Мачулко Л.М. Економічна підготовка підлітків у навчально-виховному процесі міської школи : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Л.М. Мачулко. – Луцьк, 1996. – 169 с.
126. Мельникова Л.П. Некоторые экономические вопросы в воспитании учащихся средней общеобразовательной школы : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Л.П. Мельникова. – Челябинск, 1967. – 28 с.
127. Мельников С.В. Організаційні форми і методи залучення сільських учнів до підприємницької діяльності : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / С.В. Мельников. – К., 1997. – 23 с.
128. Мельникова Н.Б. Проблемы прикладной экономической ориентации курса алгебры средней школы : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Н.Б. Мельникова. – М., 1980. – 22 с.
129. Методика формирования профессионального самоопределения школьников на различных возрастных этапах / [А.Я. Журкина,

- С.Н. Чистякова, Т.В. Васильев и др.] – Кемерово : ОбЛИУУ, 1996. – 149 с.
130. Михайлов И.В. Опыт активизации профессионального самоопределения старшеклассников : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / И.В. Михайлов. – М., 1975. – 24 с.
131. Мои жизненные и профессиональные планы : кн. для учащихся старш. кл. / [С.Н. Чистякова, Н.С. Пряжников, А.Я. Журкина и др.]. – М. : РАО, 1994. – 90 с.
132. Моляко В.А. Психология решения школьниками творческих задач / В.А. Моляко. – К. : Рад. шк., 1983. – 93 с.
133. Монахов В.М. Роль математики в повышении экономической грамотности школьников / В.М. Монахов // Совет. педагогика. – 1972. – № 4. – С. 26–31.
134. Моносзон Э.И. Становление и развитие советской педагогики, 1917–1987 : кн. для учителя / Э.И. Моносзон. – М. : Просвещение, 1987. – 224 с.
135. Мордовская А.В. Формирование профессиональных интересов школьников в процессе факультативных занятий : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / А.В. Мордовская. – М., 1990. – 194 с.
136. Мясников В.А. Проблемы повышения эффективности общего среднего образования / В.А. Мясников, Н.А. Хроменков. – К. : Рад. шк., 1983. – 200 с.
137. Нечипорук З.С. Виховання професійних інтересів у старшокласників / З.С. Нечипорук. – К. : Рад. шк., 1967. – 102 с.
138. Нисимчук А.С. Педагогические основы экономического воспитания учащихся в сельской общеобразовательной школе : дис. ... доктора пед. наук : 13.00.01 / А.С. Нисимчук. – Луцк, 1990. – 271 с.
139. Нисимчук А.С. Экономическое воспитание учащихся сельской общеобразовательной школы / А.С. Нисимчук. – К. : Рад. шк., 1988. – 144 с.

140. Нисимчук А.С. Экономическое образование школьников : кн. для учителя / А.С. Нисимчук. – М. : Просвещение, 1991. – 125 с.
141. Нікітіна І.В. Психологічні особливості суб'єктного самовизначення особистості в період повноліття : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 / І. В. Нікітіна. – К., 2000. – 16 с.
142. Нісімчук А.С., Сучасні педагогічні технології : навч. посіб. / А.С. Нісімчук, О.С. Падалка, О.Т. Шпак – К. : Просвіта, 2000. – 368 с.
143. Нісімчук А.С. Педагогічна технологія у сучасному вузі / А.С.Нісімчук, І.О. Смолюк, О.С. Падалка. – К. : ІСДО, 1994. – 124 с.
144. Обязательный минимум содержания среднего (полного) общего образования // Нар. образование. – 1999. – № 7/8. – С. 286–310.
145. Онищук В.О. Шлях до глибоких знань / В.О. Онищук. – К. : Знання, 1969. – 47 с.
146. Оржеховська В.М. Організація продуктивної праці учнів : навч.-метод. посіб. / В.М. Оржеховська, В.М. Мадзігон. – К. : НДІ педагогіки УРСР, 1989.– 96 с.
147. Основи професіографії / [С.Я. Карпиловська, В.В. Синявський та ін.]. – К. : МАУП, 1997. – 148 с.
148. Основи економіки : проб. підруч. для 11 кл. загальноосвіт. шкіл / за ред. І.Ф. Радіонової. – К. : Зодіак-ЕКо, 1995. – 240 с.
149. Основные документы о реформе общеобразовательной школы. – К. : Рад. шк., 1986. – 562 с.
150. Основи правознавства : підруч. для 9 кл. серед. загальноосвіт. шк. / за ред. І.Б. Усенка. – К. : Перун, 1997. – 448 с.
151. Основы производства. Выбор профессии : программа для учащихся 8–9 кл. общеобразоват. шк. – К. : Рад. шк., 1985. – 62 с.
152. Особа і суспільство : підруч. для 11 кл. / [Р.А. Арцишевський, С.О. Бондарук та ін.]. – К. : ВТФ “Перун”, 1999. – 352 с.
153. Очерки истории педагогической науки в СССР (1917–1980) / под ред. Н.П. Кузина, М.Н. Колмаковой. – М. : Педагогика, 1986. – 288 с.

154. Павлютенков Е.М. Кем быть? / Е.М. Павлютенков. – К. : Молодь, 1989. – 200 с.
155. Павлютенков Є.М. Професійна орієнтація учнів / Е.М. Павлютенков . – К. : Рад. шк., 1983. – 152 с.
156. Павлютенков Е.М. Формирование мотивов выбора профессии / Е.М. Павлютенков. – К. : Рад. шк., 1980. – 144 с.
157. Павлютенков Е.М. Формирование мотивов выбора профессии у учащихся общеобразовательных школ : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01. – Запорожье, 1989. – 404 с.
158. Падалка О.С. Особливості економічної освіти та виховання // Наукові записки : зб. наук. ст. / М-во освіти і науки України ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова ; уклад. П.В. Дмитренко, Л.Л. Макаренко. – К. : Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2008. – 268 с. – (Серія “Педагогічні та історичні науки”). – Вип. LXXVIII (78) – С. 3–11.
159. Пальянов М. П. Формирование личности школьника в процессе соединения обучения с производительным трудом : автореф. дис. ... доктора пед. наук : 13.00.01 / М.П. Пальянов. – М., 1988. – 36 с.
160. Пасічник Н.О. Формування інтересу старшокласників до підприємницької діяльності у процесі вивчення предметів соціально-економічного циклу : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Н.О. Пасічник. – К., 2000. – 251 с.
161. Пашков А. Не будем обеднять свою историю // Народное образование. – 1992. – № 1/2. – С. 57–68.
162. Педагогика : курс лекций / под общ. ред. Г.И. Щукиной. – М. : Просвещение, 1966. – 648 с.
163. Педагогика : учеб. пособие для вузов / под ред. А.П.Кондратюка. – К. : Вища шк., 1976. – 376 с.
164. Педагогическая энциклопедия : в 4 т. / М. : Совет. энцикл., 1964. – Т. 1. – 831 с.
165. Педагогическая энциклопедия : в 4 т. / М. : Совет. энцикл., 1965. –

- Т. 4. – 912 с.
166. Педагогические основы экономического воспитания в трудовой подготовке школьников : сб. науч. тр. / [редкол. Ю.К. Васильев, И.А. Сасова и др.] – М. : Изд-во АПН СССР, 1986. – 99 с.
  167. Педагогічні основи трудового становлення і професійного самовизначення учнівської молоді : кол. моногр. / за ред. М.П. Тименка. – К. : Ін-т педагогіки України, 1996. – 268 с.
  168. Петров В.А. Математические задачи из сельскохозяйственной практики : пособие для учителя / В.А. Петров. – М. : Просвещение, 1980. – 64 с.
  169. Підготовка до професійного навчання і праці (психолого-педагогічні основи) : навч.-метод. посіб. / за ред. Г.О.Балла, П.С. Перепелиці, В.В. Рибалка. – К. : Наук. думка, 2000. – 188 с.
  170. Платонов К.К. Проблемы способностей / К.К. Платонов. – М. : Мысль, 1972. – 312 с.
  171. Побірченко Н.А. Підготовка учнівської молоді до підприємницької праці : концепція / Н.А. Побірченко // Початк. шк. – 1996. – № 8. – С. 42–47.
  172. Побірченко Н.А. Психологія підготовки учнівської молоді до оволодіння професіями бізнесу : метод. посіб. для вчителів / Н.А. Побірченко. – К. : ІПППО АПН України, 1997. – 77 с.
  173. Побірченко Н.А. Формування особистісної готовності учнів загальноосвітньої школи до підприємницької діяльності / Н.А. Побірченко. – К. : Знання, 1999. – 285 с.
  174. Побірченко Н.А. Формування особистісної готовності учнів загальноосвітньої школи до підприємницької діяльності : дис. ... доктора психол. наук : 19.00.07 / Н.А. Побірченко. – К., 1999. – 356 с.
  175. Поляков В.А. Непрерывное экономическое образование молодежи / В.А. Поляков, И.А. Сасова // Педагогика. – 1994. – № 4. – С. 19–26.
  176. Понамарев Л.Н. Экономическая культура : сущность, направления

- розвиття / Л.Н. Пономарев, Л.Ю. Эпштейн. – М. : Мысль, 1967. – 269 с.
177. Попов В.Д. Экономика плюс педагогика : очерки об экон. воспитании молодежи. – М. : Мол. гвардия, 1986. – 288 с.
178. Практикум по основам психологии : тесты и хрестоматия : учеб. пособие для студентов мед. ин-тов. / сост. В.А. Мельников. – Симферополь : Сонат, 1997. – 254 с.
179. Порадник працівника освіти. – Харків : Шлях освіти, 1924. – 495 с.
180. Про викладання економіки в загальноосвітніх навчальних закладах у 2001/02 навчальному році // Географія та основи економіки в школі. – 2001. – № 4. – С. 12–14.
181. Про скасування викладання праці як самостійного предмета // Комуніст. освіта. – 1937. – № 3. – С. 162–163.
182. Програма професійного навчання : Основи підприємницької діяльності // Інформ. зб. М-ва освіти України. – 1993. – № 1. – С. 15–20.
183. Програми для загальноосвітніх навчальних закладів : труд. навчання. 8–11 класи. – К. : Перун, 1999. – 125 с.
184. Програми для загальноосвітніх навчальних закладів : економіка. 8–11 класи. – К. : Перун, 1998. – 48 с.
185. Программы для общеобразовательных учреждений : твоя профессиональная карьера. 8 – 9 кл. – М. : Просвещение, 1997. – 98 с.
186. Програми середньої загальноосвітньої школи : основи підприємн. діяльності / [В.В. Дрижак та ін.]. – К. : Освіта, 1993. – С. 11–13.
187. Прокопенко И.Ф. Экономическое образование школьников / И.Ф. Прокопенко, Е.Н. Камышаченко, В.И. Лозовая. – Харьков : Основа, 1995. – 170 с.
188. Прокопенко І.Ф. Людина у світі економіки та бізнесу : експерим. підруч. для серед. загальноосвіт. шк. – Харків : Основа, 1995. – 310 с.
189. Прокопенко І.Ф. Теоретичні та методичні основи економічної освіти в загальноосвітніх і професійних навчальних закладах : дис. у формі

- наук. доп. ... доктора пед. наук : 13.00.04; 13.00.01 / И.Ф. Прокопенко. – К., 1996. – 67 с.
190. Профессиограммы и профессиокарты основных профессий : метод. пособие / под ред. В. В. Ерасова. – К. : РІА-ВООК, 1995. – 335 с.
191. Профессиональное самоопределение и профессиональная карьера молодежи / под ред. С.Н.Чистяковой – М. : РАО , 1993. – 89 с.
192. Профорієнтаційна робота в школі : метод. посіб. / авт.-уклад. М. С. Янцур. – Рівне, МПУ РОЦПОН, РДПШ, 1993. – 41 с.
193. Прошицкая Е.Н. Человек выбирает профессию / Е.Н.Прошицкая. – М. : Просвещение, 1991. – 144 с.
194. Прутченков А.С. Деловая игра как средство экономического воспитания школьников / А.С. Прутченков // Школа и производство. – 1991. – № 10. – С.60–62.
195. Прутченков А.С. Экономическое воспитание подростков в первичном трудовом коллективе школы : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / А.С. Прутченков. – М., 1990. – 16 с.
196. Прутченков А.С. Основы экономики : практикум : учеб.-метод. пособие для сред. школ по курсу “Экономика в школе” /А.С. Прутченков, Б.А. Райзберг . – М. : “Гуманитарий”, 1993. – 96 с.
197. Пряжников Н.С. Деловая игра как способ активизации учащихся в профессиональном самоопределении / Н.С. Пряжников // Вопр. психологии. – 1987. – № 4. – С. 92–99.
198. Пряжников Н.С. Ознакомительные профориентационные игры “Ассоциации” и “Угадай профессию” / Н.С. Пряжников // Школа и производство. – 1989. – № 4. – С. 25 – 28.
199. Пряжников Н.С. Профессиональное и личностное самоопределение / Н.С. Пряжников . – М. : Изд-во “Институт практической психологии”, 1996. – 256 с.
200. Пряжников Н.С. Профорієнтаційні ігри : проблемні ситуації, задачі, карточні методики / Н.С. Пряжников. – М. : Изд-во МГУ,

1991. – 87 с.
201. Психологические основы трудового воспитания школьников : кол. моногр. / под ред. Э.А. Фарапоновой ; НИИ общей и пед. психологии АПН СССР. – М. : Педагогика, 1988. – 168 с.
202. Психологические тесты / сост. Э.Р. Ахмеджанов. – М. : Лист, 1997. – 321 с.
203. Психология личности : тесты, опросники, методики / авт.- сост. Н.В. Киршева, Н.В. Рябчикова. – М. : Геликон, 1995. – 236 с.
204. Пустовійт Р.Ф. Педагогічні умови формування підприємницької культури у старшокласників : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Р.Ф.Пустовійт. – К., 1997. – 24 с.
205. Райзберг Б.А. Введение в экономику : проб. учеб. для общеобразов. шк. – М.: Просвещение, 1994. – 192 с.
206. Розов В.К. Методика экономического воспитания школьников. В.К.Розов – М. : Просвещение, 1985. – 112 с.
207. Розов В.К. Экономическое образование и воспитание учащейся молодежи / В.К. Розов // Совет. педагогика. – 1982. – № 8. – С. 30–37.
208. Рябинина Н.П. Педагогические условия экономического воспитания учащихся старших классов : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Н.П. Рябинина. – Челябинск, 1984. – 21 с.
209. Самоукина Н.В. Комплексная программа активного профессионального ориентирования школьников / Н.В. Самоукина // Школа и производство. – 1989. – № 11. – С. 10–14.
210. Сасова И.А. Педагогические технологии социально-экономической подготовки школьников / И.А. Сасова // Образование и рынок. – 1998. – № 1. – С. 23–26.
211. Сасова И. А. Теория и практика экономической подготовки школьников к труду в новых условиях хозяйствования : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 / И.А. Сасова. – М., 1989. – 36 с.
212. Сасова И.А. Экономическое воспитание школьников в процессе

- трудоувої підготовки / І.А. Сасова, А.Ф. Аменд. – М. : Просвещення, 1988. – 192 с.
213. Сасова І.А. Концепція розвитку соціально-економічної освіти і виховання учнів загальноосвітньої школи / І.А. Сасова, О.С. Падалка, О.Т. Шпак . – К. : УДПУ ім. М.П. Драгоманова, 1997. – 12 с.
214. Сасова І.А. Неперервна економічна освіта : навч. прогр. / І.А. Сасова, О.С. Падалка, О.Т. Шпак. – К. : Четверта хвиля, 1997. – 176 с.
215. Сасова І.А. Основи економіки та бізнесу: практ. курс для учнів загальноосвіт. шкіл / І.А. Сасова, О.С.Падалка, О.Т. Шпак. – К. : НПУ ім. М.П. Драгоманова, 1999. – 67 с.
216. Сасова І.А. Экономическое образование и воспитание учащихся общеобразовательных школ в процессе трудовой подготовки / И.А. Сасова, С.Е. Шишов. – М. : АПН СССР, 1989. – 92 с.
217. Сайтз Р.Д. Экономика для школьников : об экономическом воспитании учащихся США / Р.Д. Сайтз // Экономика и организация промышленного производства. – 1989. – № 5. – С. 158–162.
218. Сборник арифметических задач для средних учебных заведений / сост. И. Верещагин. – Изд. 29-е. – М. ; Петроград., 1915. – 371 с.
219. Сборник деловых игр, конкретных ситуаций и практических задач : метод. пособие / под ред. В.И. Матирко. – М. : Высш. шк., 1991. – 255.
220. Сенько Ю.В. Обучение и жизненный познавательный опыт учащихся / Ю.В. Сенько, В.Э. Тамарин. – М. : Знание, 1989. – 79 с.
221. Скаткин В.Г. Методология и методика педагогических исследований : в помощь начин. исследователю / В.Г. Скаткин. – М. : Педагогика, 1986. – 151 с.
222. Скаткин М.Н. Содержание общего среднего образования : проблемы и перспективы / В.Г. Скаткин, В.В. Краевский. – М. : Знание, 1981. – 96 с.
223. Скиба В. Суспільствознавчі дисципліни : концепція викладання / В. Скиба // Рідна шк. – 1997. – № 9. – С. 41–47.

224. Сливкин Б.А. Радищевка наших дней / Б.А. Сливкин, Г.М.Гольдберг. – М.-Л., 1931. – 96 с.
225. Словник української мови / під ред. Іванюка І.М. – К., 1998. – 176 с.
226. Смолюк И.А. Экономическое воспитание старшеклассников в процессе трудового обучения : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / И.А. Смолюк. – К., 1987. – 18 с.
227. Солоненко Н. С. Зміст і методика навчання менеджменту учнів 10–11 класів загальноосвітніх шкіл : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02 / Н.С.Солоненко. – Тернопіль, 2000. – 204 с.
228. Собчук О.М. Технологія економічної освіти старших підлітків : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / О.М. Собчук. – Івано-Франківськ, 1997. – 24 с.
229. Способности и интересы / под ред. Н.Д. Левитова и В.А.Крутецкого. – М. : АПН РСФСР, 1962. – 308 с.
230. Старченко К.М. Виховання у учнів підприємливості у навчально-виховному процесі : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / К.М. Старченко. – К., 1994. – 26 с.
231. Стратегия модернизации содержания общего образования : материалы для разработки документов общего образования. – М., 2001. – С.12.
232. Стрельченко О.С. Фінансова математика : навч. посіб. для шк. (кл.) екон. профілю / О.С. Стрельченко, І.Г. Стрельченко. – К. : Пед. преса, 1999. – 104 с.
233. Суворов И.В. В комиссии ЮНЕСКО по вопросам профессиональной ориентации и профессиональной консультации / И.В. Суворов // Совет. педагогика. – 1971. – № 3. – С. 56–58.
234. Сухарев А.В. Психологические критерии профессионального самоопределения : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / А.В. Сухарев. – М., 1987. – 160 с.
235. Сухомлинский В.А. Рождение гражданина // Избр. пед. соч. : в 3 т. /

- В.А. Сухомлинский. – М. : Просвещение, 1979. – Т.1. – 420 с.
236. Твоя профессиональная карьера : программа для учащихся 8–9 кл. общеобразоват. учреждений. – М. : Просвещение, 1997. – 96 с.
237. Теоретические основы процесса обучения в современной школе. / под ред. В.В.Краевского, И.Я. Лернера. – М. : Педагогика, 1989. – 320 с.
238. Тесты и методики деловых игр для менеджеров / сост. А.В.Боровской, И.А. Грабская. – К. : МЗУУП, 1994. – 204 с.
239. Тименко Л.В. Професійна орієнтація старшокласників у процесі вивчення предметів соціального циклу : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Л.В. Тименко. – К., 1997. – 178 с.
240. Тименко М.П. Формування готовності старшокласників до професійного самовизначення в умовах ринку праці / М.П. Тименко, О.В.Мельник // Педагогіка і психологія. – 1995. – № 3. – С. 109–116.
241. Типові навчальні плани загальноосвітніх навчальних закладів на 2001/2002 – 2004/2005 навч. роки // Освіта України. – 2001. – № 18–19. – С. 5–6.
242. Титма М.Х. Выбор профессии как социальная проблема / М.Х.Титма. – М. : Мысль, 1975. – 198 с.
243. Тітова Н.А. Економічна культура трудящих / Н.А. Тітова, Е.В.Пузирков. – К. : Політвидав України, 1989. – 83 с.
244. Теория и практика педагогического эксперимента / под ред. А.И. Пискунова, Г.В. Воробьева. – М. : Педагогика, 1979. – 208 с.
245. Тополь О.В. Формування готовності старшокласників до вибору професій сфери підприємницької діяльності : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / О.В. Тополь. – К., 1997. – 24 с.
246. Трудова політехнічна школа : міфи і реальність (1917–1941 рр.) / [Д.О. Тхоржевський, А.В. Вихрущ, Г.В. Терещук та ін.]. – К., б.н.в., 1994. – 135 с.
247. Трудовое воспитание и политехническое обучение / под ред. М.Н. Скаткина и В.А. Полякова. – М. : Просвещение, 1968. – 480 с.

248. Уніят С. Вибір професії, або задача з багатьма невідомими / С.Уніят, С. Комінко. – Тернопіль : Підручники і посібники, 1997. – 87 с.
249. Усова А.В. Формирование у школьников научных понятий в процессе обучения / А.В. Усова. – М. : Педагогика, 1986. – 173 с.
250. Уткин Э.А. Сборник ситуационных задач, деловых и психологических игр / Э.А. Уткин. – М. : Финансы и статистика, 1996. – 184 с.
251. Учитель трудового обучения сельской школы : моногр. / под ред. О.С. Осадчего. – К. : УГПИ им. П.Г. Тычины. – 1997. – 236 с.
252. Федоришин Б.О. Методика виявлення й оцінки загальних інтересів особистості учнів (ОДАНІ – 2) : метод. рек. / Б.О. Федоришин. – К. : Цент міжнародної освіти, 1998. – 24 с.
253. Федоришин Б.О. Психолого-педагогічні основи професійної орієнтації : автореф. дис. ... доктора пед. наук : 13.00.01 / Б.О. Федоришин. – К., 1996. – 49 с.
254. Феофанов В.П. Экономические отношения и экономическое сознание / В.П. Феофанов. – Новосибирск : Наука. (Сиб. отд-ние), 1979. – 270 с.
255. Формы активизации профориентационной работы с учащимися : метод. рек. / [И.В. Малыгина, Г.Е. Левченко, Н.П. Тименко и др.]. – Ровно : РГПИ, 1991. – 33 с.
256. Фрейде Пауло. Педагогіка пригноблених / Пауло Фрейде. – К. : Юніверс, 2002. – С. 55.
257. Формы и методы практико-ориентированной педагогической поддержки социально-профессиональной адаптации молодежи в условиях рынка труда / [авт.-сост. С.Н. Чистякова, В.П. Бондарев и др.]. – Кемерово : Изд-во ОИИУ, 2001. – 150 с.
258. Фукуяма С. Теоретические основы профессиональной ориентации / С. Фукуяма. – М. : Изд-во МГУ, 1989. – 108 с.
259. Хроменков Н.А. Социально-экономические проблемы общего среднего образования в условиях развитого социализма / Н.А.

- Хоменков. – М. : Педагогика, 1983. – 208 с.
260. Чеботарьова Л.І. Впровадження економічної підготовки учнів в Україні / Л.І. Чеботарьова // Наук. зап. Терноп. держ. пед. ун-ту. – 2000. – № 10. – С. 92–97. – (Серія “Педагогіка”).
261. Чеботарьова Л.І. Зміст і форми економічної підготовки старшокласників : метод. рек. / Л.І. Чеботарьова. – К. : КНЕУ, 1999. – 50 с.
262. Чеботарьова Л.І. Зміст і форми економічної підготовки учнів / Л.І. Чеботарьова // Наук. зап. Ніжин. держ. пед. ун-ту ім. Миколи Гоголя. – 2001. – № 1. – С. 49–55.
263. Чеботарьова Л.І. Стан та проблеми економічної підготовки учнів / Л.І. Чеботарьова // Наук. зап. Терноп. держ. пед. ун-ту. – 2001. – № 6. – С. 109–114. – (Серія “Педагогіка”).
264. Чистякова С.Н. Педагогические основы управления профессиональной ориентацией школьников : дис. ... доктора пед. наук : 13.00.01 / С.Н. Чистякова. – М., 1987. – 336 с.
265. Шавир П.А. Психология профессионального самоопределения в ранней юности / П.А. Шавир. – М. : Педагогика, 1981. – 96 с.
266. Шацкий С.Т. Избранные педагогические сочинения : в 2 т. / С.Т. Шацкий. – М. : Педагогика, 1962. – Т. 2. – 414 с.
267. Шемякин Б.П. Экономическое воспитание школьников : вопросы теории и методики / Б.П. Шемякин. – М. : Педагогика, 1986. – 95 с.
268. Шемякин Б.П. Экономическое воспитание школьников как педагогическая проблема : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Б.П. Шемякин. – М., 1978. – 24 с.
269. Шепель В.М. Поиск новой парадигмы воспитания / В.М. Шепель // Педагогика. – 1999. – № 7. – С. 50–54.
270. Шпак А.Т. Организация экономического образования и воспитания учащихся / А.Т. Шпак. – К. : Рад. шк., 1987. – 128 с.
271. Шпак А.Т. Совершенствование организации экономического

- образования и воспитания старшекласників : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / А.Т. Шпак. – К., 1984. – 25 с.
272. Шпак О.Т. Економічна підготовка педагогічних кадрів в системі безперервної освіти. – К. : Четверта хвиля, 2000. – 352 с.
273. Шпак О.Т. Економічна підготовка учнів в сучасних умовах господарювання / А.Т. Шпак. // Рідна шк. – 1991. – № 7. – С. 91–97.
274. Шумилин Е.А. Психологические особенности личности старшекласника / Е.А.Шумилин – М. : Педагогика, 1979. – 152 с.
275. Щукина Г.И. Активизация познавательной деятельности учащихся в учебном процессе / Г.И. Щукина. – М. : Просвещение, 1979. – 160 с.
276. Щукина Г.И. Роль деятельности в учебном процессе / Г.И.Щукина. – М. : Просвещение, 1986. – 144 с.
277. Щедрина Е.В. Исследование экономических представлений у детей / Е.В. Щедрина // Вопр. психологии. – 1991. – № 2. – С. 157–164.
278. Экономическое воспитание и образование молодежи / сост. А.В. Антонюк, В.А. Мельченко. – К. : Молодь, 1986. – 184 с.
279. Экономическая культура : сущность, направления развития. / Л.Н. Пономарев, В.Д. Попов, В.И. Чичканов. – М. : Мысль, 1987. – 268 с.
280. Экономическое образование и воспитание учащихся : пособие для учителя / [Н. И. Горлач, И.Ф. Прокопенко, В. К. Розов и др.] ; под ред. Н.И. Горлач. – К. : Рад. шк., 1989. – 336 с.
281. Экономическая теория в школе / под ред. Л.А. Гусева. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1996. – 544 с.
282. Эпштейн Л.Е. Вопросы экономического воспитания учащихся в средней школе // Социально-экономические проблемы народного образования / под ред. В.А. Жамина, С.Л. Костяна. – М. : Просвещение, 1969. – С. 126–132.
283. Якобсон П.М. Психологические проблемы мотивации поведения человека / П.М. Якобсон. – М. : Просвещение, 1969. – 317 с.

284. Янцур М.С. Основи професіографії : практикум / М.С. Янцур. – К. : МПУ ДЦЗ, МОУ РДПІ, 1996. – 223 с.
285. Becker W.E. Chalk and talk : A national survey on teaching undergraduate economics / Becker W. E., Watts M. // American Economic Review. – 1996. – № 6. – P. 44–53.
286. Becker W.E. Economic education research: Part III, statistical estimation methods / Becker W. E. // Journal of Economic Education. – 1998. – № 10. – P. 4–15.
287. Becker W.E. The learning effect of assessment and evaluation in high school / Becker W.E., Rosen S. // Economics of Education Review. – 1996. – № 11. – P. 10.
288. Cook, Gary A. (1993). George Herbert Mead: the making of social pragmatist / Cook G. A. - University of Illinois Press. - 1993. - P. 4.
289. Definition and Selection of Competencies. Theoretical and Conceptual Foundations (DESECO). Strategy Paper on Key Competencies. An Overarching Frame of Reference for an Assessment and Research Program- OECD (Draft).
290. Eckalbar John C. An Extended Duopoly Game / Eckalbar John C. // Journal of Economic Education. – 1999. – № 1. – P. 41–52.
291. Fukuyama Sh. F-test for appraising the ability to choose methodically among occupations / Fukuyama Sh. – Ashiya : Ashiya College Press, 1984. – 256 p
292. Goeree J. K. Classroom games : Rent seeking and the inefficiency of non-market allocations / Goeree J. K., Holt C.A. // Journal of Economic Perspectives. – 1998. – № 13. – P. 17–26.
293. Holland J.L. You and Your Carrer / Holland J.L. – N.-Y. : Psychological Assessment Resources, Inc., 1994. – 36 p.
294. Kagan G. Risk-adjusted returns and stock market games / Kagan G., Mayo H., Stout R. // Journal of Economic Education. – 1996. – № 6. – P. 39– 50.
295. Katz A. Technology and the teaching of economics to undergraduates /

- Katz A., Becker W.E. // *Journal of Economic Education*. – 1998. – № 3. – P. 94–99.
296. Kolb, D.A. *Organizational Psychology : A Book of Readings* / Kolb, D.A., Rubin, I.M., McIntyre, J.M. – 2nd edition. – Englewood Cliffs, N.J. : Prentice-Hall, 1974; Kolb D.A. and Fry R. *Toward an applied theory of experimental learning* / Kolb D.A. and Fry R. ; In C. Cooper (ed.) *Theories of Group Process*. – London, 1975.
297. Maier Mark H. *A Critical Review of Learning from the Market : Integrating The Stock Market Game across the Curriculum* / Maier Mark H. // *Journal of Economic Education*. – 2000. – № 3. – P. 83–88.
298. McNeal J. *Children as Consumers: insights and implications* / McNeal J. – Lexington, MA : Health and Co. – 1988. – 246 p.
299. Mishkin F.S. *Learning from the market : Integrating The Stock Market Game across the Curriculum* / Mishkin F.S. – New York : National Council on Economic Education, 1999. – 120 p.
300. Shmanske S. *Enrollment and Curriculum : A Laffer Curve Analysis* / Shmanske S. // *Journal of Economic Education*. – 2001. – № 1. – P. 73–82.
301. Siegfried J.J. *Male-female differences in economic education : A survey* / Siegfried J.J. // *Journal of Economic Education*. – 1989. – № 10. – P. 6–18.
302. Spector, L.C. *Profit analysis and economic education* / Spector L.C., Mazzeo M. // *Journal of Economic Education*. – 1998. – № 11. – P. 37–44.
303. *The Oxford Russian Dictionary* . – Oxford : Oxford University press, 1977. – 1840 p.
304. Wood W.C. *The Stock Market Game : Classroom use and strategy* / Wood W.C., O’Hare S.L., Andrews R.L. // *Journal of Economic Education*. – 1997. – № 3. – P. 23–46.
305. *Quality education and competencies for life* / Workshop 3/Background Paper – 2004.
306. Yankelovich A. *National Survey of Economic Education*. – N.-Y. : Philips

Petroleum C^o, 1996. – 238 p.

307. Ziegert A. L. The role of personality temperament and student learning in principles of economics : Further evidence / Ziegert A. L. // Journal of Economic Education. – 1998. – № 4. – P. 22.